

Andrzej Legendziewicz*, Karol Błaszczuk**

Badania architektury kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP w Szprotawie

Research on the architecture of the Assumption of the Blessed Virgin Mary Parish Church in Szprotawa

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP w Szprotawie¹ znajduje się w południowej części miasta lokacyjnego. Wzniesiono go na położonym na południe od Rynku i ratusza placu Kościelnym – będącym pozostałością dawnego cmentarza otaczającego świątynię².

Opis kościoła

Orientowana bryła kościoła składa się z trójnawowego siedmioprzęsłowego korpusu bez wydzielonego prezbiterium, wieży po stronie północnej na wysokości trzeciego i czwartego przęsła (licząc od zachodu) oraz przylegającej do niej zakrystii. Wzdłuż ściany południowej założono otwierające się do wnętrza nawy bocznej dwie kaplice (od wschodu Matki Boskiej Bolesnej i Męki Pańskiej) oraz przedsionek z kaplicami: Ogrójcem, Karcerem i Ciemnicą. Kolejna kaplica pw. Świętego Krzyża przylega do zachodniej elewacji wieży i połączona jest półkolistą arkadą z nawą północną. Przed wejściami umieszczono dwie kruchty, jedną w osi elewacji zachodniej i drugą pomiędzy wieżą a zakrystią. Korpus wraz z prezbiterium nakryto dachem wielospadowym zamkniętym od zachodu

The Assumption of the Blessed Virgin Mary Parish Church in Szprotawa¹ is situated in the southern part of the location town. It was erected on the Church square south of the Market Square and the Town Hall – a remnant of the former cemetery which surrounded the church².

The description of the church

The oriented body of the church consists of a seven-bay corpus with a nave and two aisles without a separate presbytery, a tower on the northern side at a height of the third and fourth bays (counting from the west) and the adjacent sacristy. Along the southern wall, two chapels were opened to the interior of the aisle (from the east of Our Lady of Sorrows and Passion of the Lord) and the vestibule with the chapels named as Gethsemane, Solitary Confinement Cell and Altar of Repose. The next Holy Cross Chapel adjoins the west facade of the tower and is connected by a semi-circular arcade with the northern aisle. There are two porches in front of the entrances, one in the axis of the western facade and the other between the tower and the sacristy. The body along with the presbytery were covered with a multi-pitched roof enclosed by a triangular gable with lancet and four-field recesses on the western side, and in a polygonal way on the eastern. The sacristy, the chapels and the northern vestibule received

* Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology.

** Konservator dzieł sztuki, dokumentalista konserwatorski/Conservator of creations of art, documentalist of preservation's works.

¹ W tym miejscu autorzy pragną złożyć podziękowania księdzu proboszczowi Ryszardowi Grabarskiemu za pomoc okazaną w trakcie badań.

² Niniejszy artykuł stanowi początek cyklu publikacji poświęconych architekturze monumentalnej miast pogranicza Łużyc i Śląska.

¹ The authors would like to thank the main parish priest, Ryszard Grabarski, for his help during the research.

² This article is the beginning of a series of publications devoted to the monumental architecture of cities of the Lusatia and Silesia borderland.

Il. 1. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP, elewacja zachodnia z reliktem fasady z 2. połowy XIII w. (fot. A. Legendziewicz)

Fig. 1. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church, western facade with a relic of the facade from the 2nd half of the 13th century (photo by A. Legendziewicz)

szczytem trójkątnym z wnękami ostrołucznymi i czteropolowymi, a od wschodu – wielobocznie. Zakrystia, kaplice oraz kruchta północna otrzymały dachy pulpitowe, a kruchta zachodnia – dach dwuspadowy. Wieżę zwieńczono krytym blachą barokowym hełmem z cebulką z jednym prześwitem (il. 1).

Korpus z prezbiterium ukształtowano jako siedmioprześlową, trójnawową halę zamkniętą od wschodu wielobocznym ambitem (obejściem). Trzy nawy wydzielono ścianami arkadowymi opartymi na ośmiobocznych filarach. Na nich rozpięto sklepienia, które w nawach otrzymały dekorację sieciową, w chórze – trójpolową, a w obejściu mieszaną, w każdym przęśle inną: krzyżową, krzyżowo-trójpolową i trójpolową (il. 2a, b). Wnętrze oświetlono wysokimi ostrołuczными oknami, chór sześcioma od wschodu, a korpus – trzema od południa i jednym od zachodu. Pozbawione otworów okiennych jest przeszło zachodnie (il. 3).

Przylegające do korpusu kaplice, chór magdalenek, zakrystia oraz przedsionki otrzymały sklepienia o zróżnicowanym układzie. W kaplicach południowych oraz na piętrze na chórze założono krzyżowe, w zakrystii i pomieszczeniu nad nią oraz w obu kruchtach – krzyżowo-żebrowe, w Ogrójcu – krzyżowo-sieciowe, a w neogotyckiej kruchcie zachodniej – gwiazdziste. Barokowa kaplica Świętego Krzyża nakryta została kolebą z lunetami, a Ciemnica – kolebą. Dwie kaplice wzdłuż elewacji południowej obecnie

mono-pitched roofs, and the western vestibule – a gable roof. The tower was crowned with a baroque copula with one clearance covered with an onion shaped dome and then with sheet metal (Fig. 1).

The body with the presbytery was shaped as a seven-bay, one-nave, two-aisled hall closed by a multi-sided ambulatory from the east (covered passage). The nave and aisles were separated by arcaded walls supported by octagonal pillars. On them there are vaults which in the aisles received the network decoration, in the gallery – the three-field decoration, and mixed decoration in the passage, and in each bay different decoration, i.e. cross, cross and three-field as well as three-field (Fig. 2a, b). The interior was lighted with high lancet windows, the gallery with six windows from the east, and the body – three from the south and one from the west. The western bay is devoid of window openings (Fig. 3).

The chapels adjoining the body, the gallery of the Madeleines, the sacristy and the vestibules received vaults of various layouts. In the southern chapels and on the first floor in the gallery there were cross vaults, in the sacristy and in the room above it as well as in both vestibules – cross-rib vaults, in the Gethsemane – a cross-net vault, and in the western neo-Gothic vestibule – a stellar one. The baroque chapel of the Holy Cross was covered with a barrel vault with lunettes, and the Altar of Repose with a barrel vault. Two chapels are currently devoid of windows in the basement along the southern facade. Today, the Gethsemane has two partially blocked lancet arcades and the former Madeleines' lodge which is located above it has two semi-circular holes enclosed in profiled frames (Fig. 4). Similar windows illuminate the Świętokrzyska Chapel. Narrow rectangular clearances with stone frames were situated in the basement of the sacristy, whereas the first floor has small three lancet holes with splays.

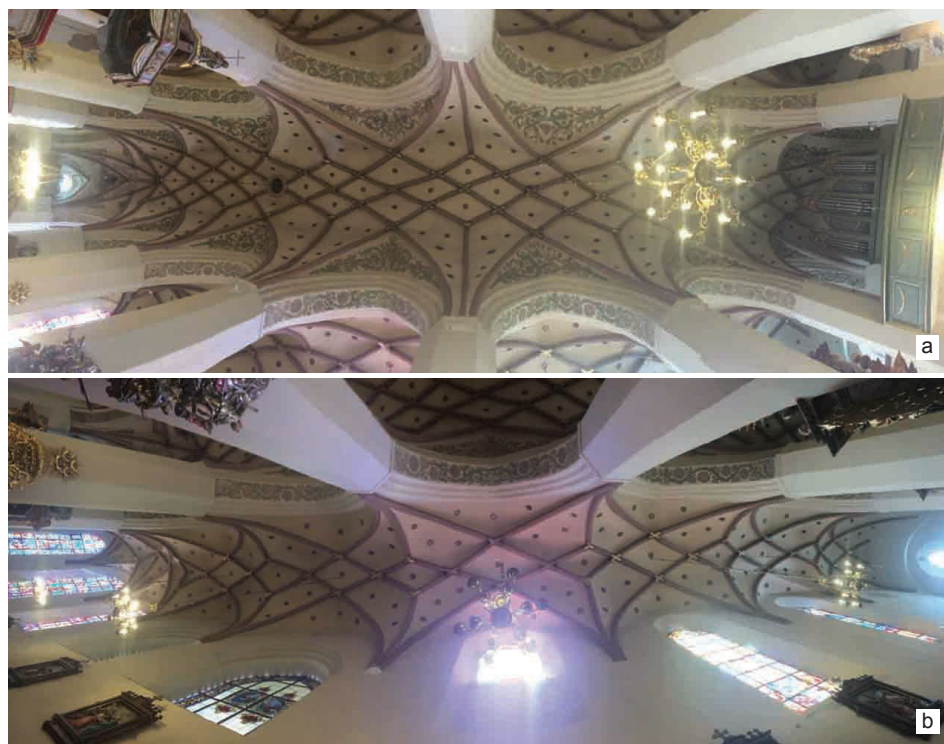
The division of the tower levels is determined by wooden ceilings. At present, the lowest level performs the function of a facility room. The first level with the ceiling is located at a height of approximately +9.0 m, another at a height of the entrance to the church attic +13.2, on the third one +18.4 – there are bells, the fourth one +26.2 is illuminated by one window from the south, and the last one +31.0 is placed just under the copula.

The facade of the church consists of brickwork, stone and architectural details which are exposed in the face. The western facade in the northern and central part contains a stone facade of the original church with a blocked lancet portal with splayed jambs and an oculus. In the southern brick part, a lancet window is preserved with a blind window of a similar pattern. Corners of the facade and the southern edge of the exposed stone face are surrounded by buttresses. The finial of the facade is a gable with variable geometry and a decoration composed of two lancet and rectangular four-field blind windows divided by a Latin cross, between which two frieze panels were designed (Fig. 1).

The rhythm of the four bays of the southern facade within the body is marked by buttresses and lancet windows between them, except for the westernmost one, where there are two lancet blind windows. The lower part

Il. 2. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP, wnętrze:
a) sklepienie nawy głównej,
b) sklepienie nawy południowej
(fot. A. Legendziewicz)

Fig. 2. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church, interior:
a) the vault of the nave
b) the vault of the southern aisle
(photo by A. Legendziewicz)

pozbawione są okien w przyziemiu. Ogrójec ma dwie częściowo zablokowane dziś ostrołuczne arkady, a znajdująca się nad nim dawna loża magdalenek – dwa półkoliste otwory ujęte w profilowane opaski (il. 4). Podobne okna doświetlają kaplicę Świętokrzyską. Wąskie prostokątne prześwity z kamiennymi obramieniami zlokalizowano w przyziemiu zakrystii, natomiast piętro ma niewielkie, trzy ostrołuczne otwory o rozglifionych ościeżach.

Podział poziomów wieży wyznaczają drewniane stropy. Najniższy pełni obecnie funkcję pomieszczenia gospodarczego. Pierwszy poziom ze stropem znajduje się na wysokości około +9,0 m, kolejny na wysokości wejścia na strych kościoła +13,2, na trzecim +18,4 – zawieszono są dzwony, czwarty +26,2 oświetla jedno okno od południa, a ostatni +31,0 umieszczony jest tuż pod hełmem.

Na wystrój elewacji kościoła składają się eksponowane w licu wątki ceglane i kamienne oraz detal architektoniczny. Fasada zachodnia w północnej i środkowej partii zawiera kamienną elewację pierwotnego kościoła z zablokowanymi ostrołuczny uskokuwym portalem i okulussem. W partii południowej, ceglanej zachowane jest ostrołuczne okno wraz z blendą o zbliżonym wykroju. Narożniki elewacji oraz krawędź południową eksponowanego lica kamiennego opinają przypory. Zwieńczenie fasady stanowi szczyt o zmiennej geometrii z dekoracją złożoną z dwóch kondygnacji ostrołucznych i prostokątnych czteropolowych blend dzielonych krzyżem łańcuchowym, pomiędzy którymi zakomponowano dwie płyciny fryzowe (il. 1).

Rytm czterech przeszł elewacji południowej w zasięgu korpusu wyznaczają przypory i umieszczone między nimi ostrołuczne okna, poza skrajnym zachodnim, gdzie są dwie ostrołuczne blendy. Dolną partię przeszła trzeciego, licząc od zachodu, wypełnia niewielka kaplica z wnęką

of the third bay, counting from the west, is filled with a small chapel with a recess covered with a segmented arch. At the height of the gallery, a smooth facade of the annexe with, Solitary Confinement Cell, Altar of Repose, Gethsemane and the choir of Madeleines were designed. In the basement, its southern wall is decorated with lancet entrance openings enclosed in the plaster frame, above there is a stone cornice and on the first floor there are semi-circular windows in plaster frames. In the eastern wall there is a semi-circular entrance and a blocked recess next to it, whereas above there is a blocked embrasure opening which is covered with an ogee arch (Fig. 4).

The facade of the polygonal passage of the gallery, however, has a very regular layout. It consists of buttresses with three splayed jambs which designate six bays. On their axes, there are lancet windows which at present are set on the removed dripstone cornice. The crowning of the facade is formed by a cornice and a strip of frieze panels separated in the party over the buttresses. The composition is completed by a concave profile plinth (Fig. 5).

The northern facade has a very simple detail. The extreme western bay of the body is devoid of decor except for the frieze panel in the under eaves part and the sandstone dripstone cornice (currently removed). The smooth surfaces of the walls of the Holy Cross Chapel are decorated only by two semi-circular windows and in the half-gable part there are two stripes of rectangular niches which are divided by Latin crosses. The corner of walls is supported by a buttress with a blocked niche. In the northern wall we can see a walled-up portal and a high lancet window above it. A similar blocked hole can be seen from the west (Fig. 6).

The lower stone part of the tower body has no detail except for a grave stone slab of prebendary Berthold from

Il. 3. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP, zachodni skraj elewacji południowej, elewacja kaplic z połowy XIV w. (fot. A. Legendziewicz)

Fig. 3. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church, the western edge of the southern facade, facades of chapels from the mid-14th century (photo by A. Legendziewicz)

nakrytą łękiem odcinkowym. Na wysokości chóru zakomponowano gładką elewację przybudówki z kaplicami: Karcerem, Ciemnicą, Ogrójcem oraz chórem magdalenek. Jej ścianę południową dekorują w przyziemiu ostrołuczne otwory wejściowe ujęte w tynkowe opaski, powyżej gzyms kamienny, a na piętrze półkoliste okna w tynkowych obramieniach. W ścianie wschodniej umieszczono półkoliste wejście, obok zablokowaną wnękę, a powyżej rozglifiony zablokowany otwór nakryty oślim łękiem (il. 4).

Bardzo regularny układ ma natomiast elewacja wielobocznego obejścia chóru. Tworzą ją trójjuskowe przypory wyznaczające sześć przeszęł. W ich osiach umieszczono ostrołuczne okna, które ustawiono na obecnie skutym gzymsie okapnikowym. Zwieńczenie elewacji tworzy gzyms i pas płycin fryzowych rozdzielonych w partii nad przyporami. Kompozycję uzupełnia cokół o wklęsłym profilu (il. 5).

Bardzo skromny detal ma elewacja północna. Skrajnie zachodnie przeszło korpusu pozbawione jest wystroju poza płyciną fryzową w partii podokapowej i piaskowcowego gzymsu odkapnikowego (obecnie skutego). Gładkie płaszczyzny ścian kaplicy Świętego Krzyża dekorują jedynie dwa półkoliste okna, a w partii półszczytu dwa pasy prostokątnych wnęk dzielonych krzyżami łańcuchowymi. Narożnik ścian wspiera przypora z zablokowaną wnęką. W ścianie północnej widoczne są zamurowane:

Il. 4. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP, widok chóru magdalenek i reliktu ganka (fot. A. Legendziewicz)

Fig. 4. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church, view of the Madeleine's gallery and the relic of the porch (photo by A. Legendziewicz)

Wierzbno and narrow slot windows. At the height of the body cornice there is a step and a lancet niche with a window above it. The next two already brick floors accentuate three lancet blind windows in the lower floor, whereas in the upper – two similar niches flanking the window. The facades are crowned with a cornice at the base of the copula, under which there are square windows illuminating the last floor (Fig. 7).

On the eastern side of the tower there is a sacristy at the height of the gallery. In the basement, the facade design consists of narrow rectangular windows enclosed in stone frames and avant-corps with a triangular gable and an entrance to the vestibule. The second floor has lancet windows. The division into two floors is emphasised by a panel which is separated by a pilaster strip, whereas from the east it is separated by a stone cornice.

The analysis of sources and literature

The oldest mention about the church in Szprotawa can be found in a document issued on December 1, 1260, in which brother Wit (Vitus), the former bishop of Lithuania, grants an indulgence to pilgrims visiting the Marian Altar [1, Rep. 120, no. 1], [2, no. 1067]. The church appears twice in the office files of the bishop of Wrocław, Tomasz II. In the first one from October 21, 1283, he approves of the church's income and subordinates the branch in Dzikowice to the parish, and in the second one from June 10, 1290 he confirms the above-mentioned decision [3, pp. 1, 5]. On December 1, 1314, Bishop Henry of Wierzbno moved, thanks to Mechtylda's efforts – the widow of Prince Henry III Głogowski – and her son, Prince Henry IV the Faithful, the Madeleine Order from Bytom Odrzański to Szprotawa [3, p. 6], [4, no. 3437], [5, p. 4]. The transfer of the patronage right over the church was confirmed by bishop Nankier in the act of June 27, 1334 [2, pp. 5–7]. The document from 1348 contained the information about funding the Holy Spirit, the Holy Virgin Mary, St. John the Evangelist's and St. John the Baptist's Chapels by Petrus Libing [1, Rep. 120, no. 55,

Il. 5. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP, prezbiterium w widoku od wschodu (fot. A. Legendziewicz)

Fig. 5. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church, the view of the presbytery from the east (photo by A. Legendziewicz)

zdwojony portal, a powyżej wysokie ostrołuczne okno. Podobny zablokowany otwór rysuje się od zachodu (il. 6).

Dolna, kamienna partia trzonu wieży nie ma detalu poza kamienną płytą nagrobną altarysty Bertolda z Wierzbna i wąskimi szczelinowymi oknami. Na wysokości gzymsu korpusu znajduje się odsadzka, a powyżej ostrołuczna wnęka z oknem. Kolejne dwie, już ceglane kondygnacje akcentują: w dolnej trzy ostrołuczne blendy, w górnej – dwie analogiczne wnęki flankujące okno. Elewacje wieńczy gzyms u podstawy helmu, pod którym umieszczono kwadratowe okna doświetlające ostatnią kondygnację (il. 7).

Po wschodniej stronie wieży na wysokości chóru jest zakrystia. Kompozycja elewacji składa się w przyziemiu z wąskich prostokątnych okien ujętych w kamienne obramienia i ryzalitu z trójkątnym szczytem oraz wejściem do kruchty. Druga kondygnacja ma ostrołuczne okna. Podział na dwa piętra podkreśla płycina rozdzielona lizeną, a od wschodu kamienny gzyms.

Analiza źródeł i literatury

Najstarszą wzmiankę o kościele w Szprotawie zawiera dokument, wystawiony 1 grudnia 1260 r., w którym brat Wit (Vitus) dawny biskup Litwy udziela odpustu pielgrzymom odwiedzającym Ołtarz Maryjny [1, Rep. 120, nr 1], [2, nr 1067]. Dwukrotnie świątynia występuje w aktach z kancelarii biskupa wrocławskiego Tomasza II. W pierwszym z 21 października 1283 zatwierdza on dochody kościoła i podporządkowuje parafii filię w Dzikowicach, a w drugim z 10 czerwca 1290 r. – potwierdza wspomnianą wcześniej decyzję [3, s. 1, 5]. 1 grudnia 1314 r. biskup Henryk z Wierzbna przeniósł, dzięki staraniom Mechtyldy – wdowy po księciu Henryku III Głogowskim – i jej syna księcia Henryka IV Wiernego, zakon magdalenek z Bytomia Odrzańskiego do Szprotawy [3, s. 6], [4, nr 3437], [5, s. 4]. Przekazanie praw patronatu

Il. 6. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP, kaplica Świętego Krzyża (fot. A. Legendziewicz)

Fig. 6. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church, Holy Cross Chapel (photo by A. Legendziewicz)

56], [2, pp. 9, 10], [6, no. 731, 732]. Another chapel, i.e. St Mary Magdalene Chapel, which was funded by the priory Agata, is mentioned in the act from 1384 [7, p. 4]. The date of commencing the reconstruction of the church in 1416 is included in the minutes of the meeting of the City Council [8, p. 17]. The foundation of Gethsemane and lodge of Madeleines is confirmed by a document from 1516 [4, p. 1]. The dates of fires which destroyed the city, especially the last two of June 19, 1672 [8, p. 99], [9, p. 219] and June 23, 1702 [10, p. 172], are significant when discussing transformations of the church. After the first fire, the main crypt was enlarged, the vaults were repaired, the roof was made, the interior was white-washed, and the floor was laid as well as the former main entrance was bricked up and the current one was made [2, p. 60], [9, p. 219].

Based on archival documents, the chronicle of the history of the church was prepared by C. Baier [3], [8] dating the beginning of the construction of the present body to 1416, and the gallery of nuns to 1516 [8, p. 17]. In the context of the history of the city, F. Matuszkiewicz and G. Steller frequently mentioned the church [10], [11]. The history of the Szprotawa Madeleines Convent was published by W. Bochnak [7].

For the first time the church was discussed in general by H. Lutsch who specified the beginning of its construction for the period from the end of the 13th century until 1316, and the completion of the body for the 16th century

nad kościołem poświęcił biskup Nankier w akcie z 27 czerwca 1334 r. [2, s. 5–7]. W dokumencie z 1348 r. zawarta została informacja o fundacji kaplicy Świętego Ducha, NMP, św. Jana Ewangelisty i św. Jana Chrzciciela przez Petrusa Libinga [1, Rep. 120, nr 55, 56], [2, s. 9, 10], [6, nr 731, 732]. Kolejna pod wezwaniem św. Marii Magdaleny ufundowana przez przeoryszę Agatę wymieniana jest w akcie z 1384 r. [7, s. 4]. Datę rozpoczęcia przebudowy kościoła w 1416 r. zawiera protokół z posiedzenia Rady Miejskiej [8, s. 17]. Powstanie Ogrójca i łoża magdalenek poświęca dokument z 1516 r. [4, s. 1]. Istotne dla rozważań nad przekształceniami świątyni są daty pożarów niszczących miasto, zwłaszcza dwóch ostatnich z 19 czerwca 1672 r. [8, s. 99], [9, s. 219] oraz z 23 czerwca 1702 [10, s. 172]. Po pierwszym powiększeniu główną kryptę, naprawiono sklepienia, założono dach, pobielono wnętrze i położono posadzkę, a także zamurowano dawne wejście główne i przebito obecne [2, s. 60], [9, s. 219].

Bazując na dokumentach archiwalnych, kronikę dziejów kościoła opracował C. Baier [3], [8], datując początek budowy obecnego korpusu na rok 1416, a chóru zakonnic na 1516 [8, s. 17]. W kontekście dziejów miasta o świątyni wielokrotnie wspominali F. Matuszkiewicz i G. Steller [10], [11]. Dzieje szprotawskiego konwentu magdalenek opublikował W. Bochnak [7].

Kościół został po raz pierwszy omówiony ogólnie przez H. Lutscha, który określił początek jego budowy na okres od końca XIII w. do 1316 r., a ukończenie korpusu – na wiek XVI [12, s. 116], [13, s. 69]³. Powojenni badacze przedstawili przekształcenia kościoła lapidarnie, przeważnie w kontekście rozwoju architektury gotyckiej na Śląsku. Jako pierwszy na podobieństwa w kształtowaniu chórów fary szprotawskiej i w Górze Śląskiej wskazał G. Chmarzyński [15, s. 365, 366]. Podobny związek z kolegiatą pw. św. Jakuba i Agnieszki w Nysie i z rozwiązaniami marchijskich kościołów halowych wysunął H. Tintelnot [16, s. 132]. Te ostatnie powiązania podkreślił M. Kutzner [17, s. 227–242]. Na podobieństwa w kształtowaniu sklepień płynące z Saksonii, Łużyc oraz Nowej Marchii wskazała D. Hanulanka [18, s. 96 i n.]. Oba portale kościoła wczesnogotyckiego omawiają T. Kozaczewski i H. Kozaczewska-Golasz, datując północny na mniej więcej połowę XIII w., a zachodni na 3. ćwierć tegoż stulecia [19, s. 164–166]. Portale, układ korpusu i prezbiterium oraz sklepienia kościoła na tle miejskich halowych świątyni Śląska z XV i początków XVI w. analizują H. Kozaczewska-Golasz wraz z H. Golasz-Szołomicka [20, s. 5–66].

Chronologia przekształceń samego kościoła nakreślona jest w dotychczasowej literaturze bardzo skrótowo i ogólnie. Powstanie świątyni datowane jest na 2. połowę XIII w., a bliżej nieokreślone przekształcenia – na 1. połowę XIV w. [20, s. 2, 47], [21, s. 47], [22, s. 374, 375], [23, pp. 235, 236], [24, s. 386], [25, s. 340]. Jedyne rozbieżności obejmują okres realizacji obecnego chóru z układem

[12, p. 116], [13, p. 69]³. Post-war researchers presented transformations of the church in concise terms, mostly in the context of the development of Gothic architecture in Silesia. G. Chmarzyński was the first who pointed out the similarities in shaping the galleries of the parish church in Szprotawa and in Góra Śląska [15, pp. 365, 366]. A similar relationship with St. James and Agnes Collegiate in Nysa and with the solutions of Mark's form hall churches was put forward by H. Tintelnot [16, p. 132]. These last connections were emphasised by M. Kutzner [17, pp. 227–242]. The similarities in shaping the vaults from Saxony, Lusatia and New Marchia were indicated by D. Hanulanka [18, p. 96 et al.]. Both portals of the early Gothic church are discussed by T. Kozaczewski and H. Kozaczewska-Golasz, dating the northern part to the mid-13th century and the western one to the third quarter of that century [19, pp. 164–166]. The portals, the layout of the body, the presbytery and the vault of the church against the background of the city hall churches of Silesia from the 15th and the beginnings of the 16th centuries are analysed by H. Kozaczewska-Golasz together with H. Golasz-Szołomicka [20, pp. 5–66].

The chronology of the transformation of the church itself is outlined in the current literature very briefly and generally. The foundation of the church goes back to the second half of the 13th century, and some unspecified transformations to the first half of the 14th century [20, pp. 2, 47], [21, p. 47], [22, pp. 374, 375], [23, pp. 235, 236], [24, p. 386], [25, p. 340]. The only discrepancies cover the period of the implementation of the present gallery with the layout of the body pillars, whose start according to C. Baier's information took place in 1416 [8, p. 17], and the completion is estimated for 1423 [21, p. 47], 1424 [20, p. 47], [22, pp. 374, 375], [23, p. 235, 236], or even 1426 [24, p. 386], [25, p. 340]. The authors of an entry in *Architektura gotycka w Polsce (Gothic Architecture in Poland)* M. Machowski and A. Włodarek presented the problem in a different way [26, p. 225]. According to them, the church was constructed from the second half of the 13th century to the first half of the 14th century, it had one nave with a tower from the north and a lancet portal from the west. In the 15th century, the current gallery and hall body were erected, whereas in the first half of the 16th century, vaults, gables and annexes were constructed. During the exchange of the floor in 2009, archaeological research was carried out [27, pp. 132–142]. On its basis, K. Barczyńska recognised that the church, which was built before the middle of the 13th century, had the present main nave and the northern aisle, and the church's western and northern walls are preserved. In the first half of the 14th century, the chapel was supposed to be erected in the place of the present sacristy and the lower parts of the tower were to be built with the use of stone demolition material – at the beginning of the 15th century. According to the cited author, the construction of the current gallery and hall body took place in the years 1416–1423 [28, pp. 27–32].

³ Sklepienia w kościele w Dzierżonowie wykonano w latach 1555–1556. Por. [14].

³ The vaults in the church in Dzierżonów were constructed in the years 1555–1556. Com. [14].

filarów korpusu, którego rozpoczęcie w oparciu o informację C. Baiera miało miejsce w 1416 r. [8, s. 17], a ukończenie szacowane jest na rok 1423 [21, s. 47], 1424 [20, s. 47], [22, s. 374, 375], [23, s. 235, 236], czy nawet 1426 [24, s. 386], [25, s. 340]. Odmiennie przedstawili zagadnienie M. Machowski i A. Włodarek – autorzy hasła w *Architekturze gotyckiej w Polsce* [26, s. 225]. Ich zdaniem świątynia powstała w okresie od 2. połowy XIII w. do 1. połowy XIV w., była jednonawowa z wieżą od północy i ostrołucznym portalem od zachodu. W XV w. wzniesiono obecny chór i korpus halowy, a w 1. połowie XVI w. wprowadzono sklepienia, szczyty i przybudówki. Podczas wymiany posadzki w 2009 r. przeprowadzono badania archeologiczne [27, s. 132–142]. Na ich podstawie K. Barczyńska uznała, że kościół powstał przed połową XIII w. obejmował swoim zasięgiem obecną nawę główną oraz północną, a zachowana jest z niego ściana zachodnia i północna. W 1. połowie XIV w. w miejscu obecnej zakrystii miała powstać kaplica, a dolne partie wieży z użyciem kamiennego materiału rozbiórkowego – w początku XV w. Budowę obecnego chóru i korpusu halowego cytowana autorka osadziła w latach 1416–1423 [28, s. 27–32].

W 2016 r. A. Legendziewicz, bazując na różnicach technologiczno-materiałowych, przeprowadził badania architektoniczne z wydzieleniem chronologicznych faz budowlanych, a także analizę form oraz detalu architektonicznego [29]. Stanowią one, uzupełnione o kwerendę archiwalną i ikonograficzną, podstawę niniejszych rozważań.

Wyniki badań

Zasięg najstarszego kościoła wyznaczają mury wzniesione w wątku kamiennym z użytymi w narożnikach blokami rudy darniowej (il. 8a, b). W fasadzie zachodniej widoczna jest – zachowana do wysokości podstawy obecnego szczytu – elewacja ujęta dwoma przekątniowo ustawionymi przyporami narożnymi. Na osi w przyziemiu znajduje się odsłonięty w 1924 r. ostrołuczny portal uskokowy o formach z początku XIV w., z częściowo zrekonstruowanym detalem ościeża oraz umieszczony nad nim okulus (il. 1, 9a). Fragmenty elewacji północnej uchwycono na zachodnim skraju obecnej oraz w miejscu jej styku z zachodnią ścianą wieży, gdzie w śrubowej klatce schodowej zarejestrowano ościeża wraz z maswerkim przeźrocza okiennego. W przyziemiu, po wschodniej stronie wieży zarejestrowano kamienny ostrołuczny portal uskokowy z piaskowcowym obramieniem (il. 9b). Natomiast zasięg części kapłańskiej udało się określić w oparciu o wyniki wspomnianych już badań archeologicznych przeprowadzonych w 2009 r. [27, s. 132–142], podczas których uchwycono fragmenty murów fundamentowych północnej oraz wschodniej części prezbiterium.

Dzięki zarejestrowanym reliktom można podjąć próbę rekonstrukcji bryły kościoła zrealizowanego zapewne w 2. połowie XIII w. i ukończonego w początkach następnego stulecia. Partię wschodnią tworzyło prezbiterium o planie zbliżonym do prostokąta. Nieznany pozostaje układ jego wnętrza, ale znaczna szerokość ławy fundamentowej wskazuje, że mogło być ono nakryte sklepieniem.

In 2016, A. Legendziewicz, considering technological and material differences, carried out architectural research with the separation of chronological construction phases as well as the analysis of forms and architectural detail [29]. The research constitutes the basis of the present study and is supplemented with archival and iconographic query.

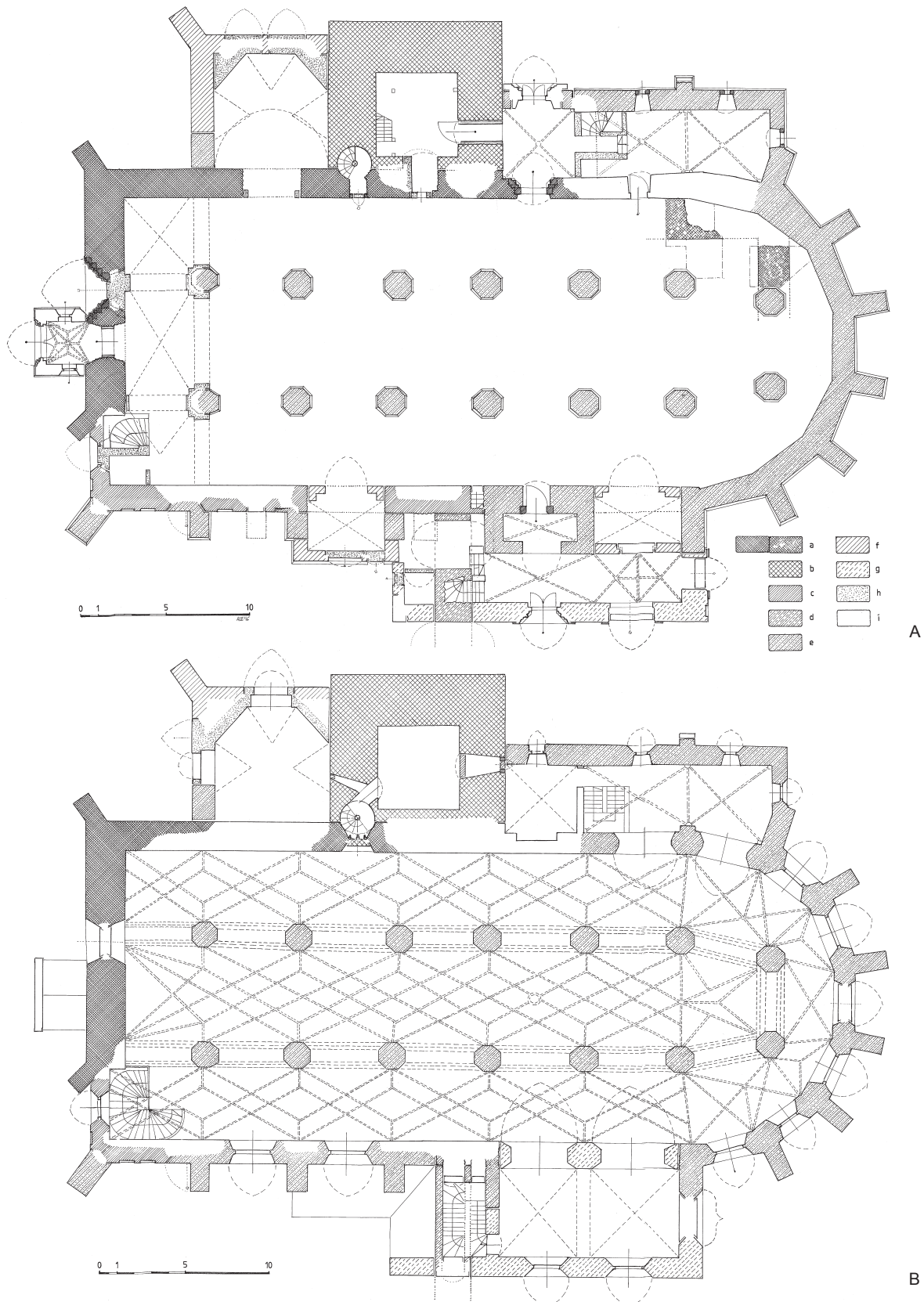
The research results

The area of the oldest church is marked by walls which were constructed of stone with blocks of bog ore used in the corners (Fig. 8a, b). In the western front wall, which is preserved to the height of the base of the current gable, we can see the facade enclosed with two diagonally set

Il. 7. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP, wieża w widoku od północy (fot. A. Legendziewicz)

Fig. 7. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church, the view of the tower from the north (photo by A. Legendziewicz)

a – 2. poł. XIII w., b – 1. poł. XIV w., c – ok. poł. XIV w., d – 2. poł. XIV w., e – lata 1474–1488, f – schyłek XV w. do 1516 r., g – 1516, h – renesans i barok, i – XIX w. i mury nierozpoznane / a – 2nd half of the 13th c., b – 1st half of the 14th c., c – circa mid-14th c., d – 2nd half of the 14th c., e – 1474–1488, f – the end of the 15th c. to 1516, g – 1516, h – Renaissance and Baroque, i – 19th c. and unrecognized walls

II. 8. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP, inwentaryzacja z chronologicznym rozwarstwieniem murów.

A. Rzut na poziomie przyziemia. B. Rzut na poziomie okien (rys. A. Legendziewicz)

Fig. 8. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church, inventory with chronological wall stratification.

A. The ground floor level projection. B. The window level projection (drawn by A. Legendziewicz)

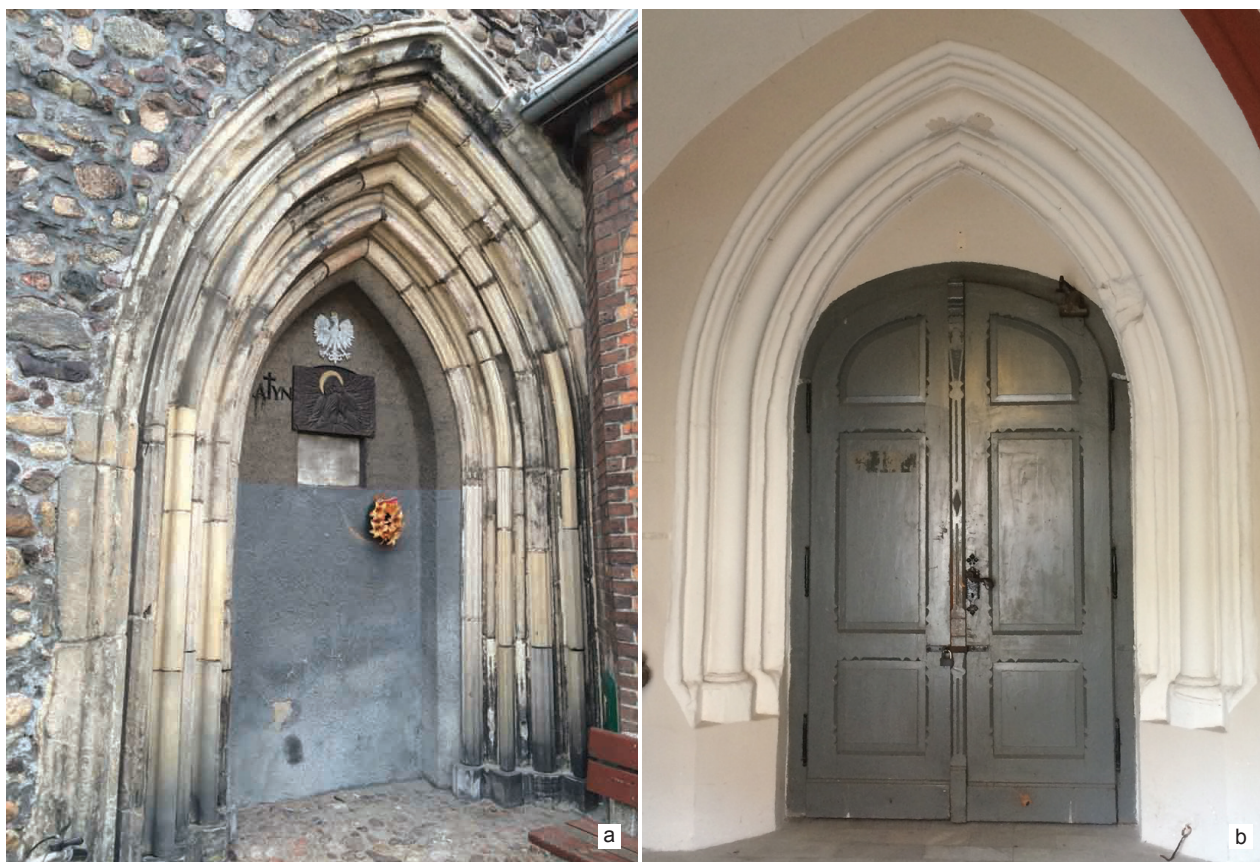

Wschodnie zamknięcie tworzyła prosta ściana. Wzniesiony – zapewne wkrótce po budowie chóru – korpus ukształtowany prawdopodobnie jako trzyprzęsłowy. Na takie rozwiązanie wskazuje lokalizacja ostrołucznego okna po stronie północnej i relikty wystroju elewacji kaplic po stronie południowej z połowy XIV w. W nich uchwycono ślady dwóch dwuuskokowych przypór, co nasuwa przypuszczenie, że założono je na linii przęseł nawy pierwotnego korpusu (il. 3, 8a, b).

Elewacje XIII-wiecznego kościoła ukształtowano dość skromnie. Ich wystrój składał się z eksponowanego lica kamiennego z eratyków z widocznymi warstwami wyrównawczymi co 70–80 cm. W narożnikach oraz na krawędziach ościeży otworów okiennych osadzono starannie spasowane bloki rudy darniowej. Elewację szczytową zwieńczono trójkątnym prostym szczytem. Na osi umieszczono w przyziemiu ostrołuczny portal uskokowy o formach z początków XIV w., a powyżej niego okulus (il. 1, 9a). Prawdopodobnie w jego prześwicie mogła znajdować się ażurowa kamienna rozeta. Elewacjom bocznym o wysokości około 9 m nadano zapewne rytm odpowiadający cyklowi wnętrza. W osiach przęseł założono ostrołuczne okna z kamiennymi dwudzielnymi maswerkami, z których zachowane jest środkowe w ścianie północnej, a w skrajnym wschodnim zakomponowano drugie wejście, ujęte w kamienny, ostrołuczny, uskokowy portal. Zlokalizowano je na osi Zaułka Kościelnego (*Kirchgasse*) łączącego teren wokół kościoła z Rynkiem (il. 9b).

corner buttresses. There is a lancet portal with splayed jambs with forms from the beginning of the 14th century, revealed in 1924 with a partially reconstructed detail of the jamb and an oculus above it (Fig. 1, 9a). Fragments of the northern facade were noticed on the western edge of the present one and in the place of its contact with the western wall of the tower, where in the spiral staircase the jambs along with the window-glass tracery were found. In the basement, on the eastern side of the tower, there was found a stone lancet portal with splayed jambs with a sandstone framing (Fig. 9b). However, the area of the priest's part was possible to be determined on the basis of the results of the already aforementioned archaeological research which was carried out in 2009 [27, pp. 132–142], during which fragments of the foundation walls of the northern and eastern parts of the presbytery were reported.

Thanks to the registered relics, it is possible to try to reconstruct the church's mass which was probably constructed in the second half of the 13th century and finished at the beginnings of the next century. The eastern part consisted of a presbytery with a plan like a rectangle. The layout of its interior remains unknown, but a considerable width of the footing indicates that it could have been covered with a vault. The body, which was probably erected soon after the gallery was built, was shaped as a part consisting of three bays. This sort of solution is indicated by the location of the lancet window on the northern side and

Il. 9. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP: a) portal zachodni, b) portal północny (fot. A. Legendziewicz)

Fig. 9. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church: a) western portal, b) northern portal (photo by A. Legendziewicz)

Przekątniowe przypory ujmujące fasadę nasuwają przypuszczenie, że wewnątrz mogło być przesklepione. Jednak dość znaczna szerokość nawy (około 11 m) wskazuje raczej na nakrycie stropem lub otwartą więźbą dachową.

Prawdopodobnie po zakończeniu budowy korpusu, w początku XIV w., przy elewacji północnej, na wysokości części wschodniego i środkowego przęsła wzniesiono wieżę na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach w obrysie zewnętrznym około 9×10 m. Mury obwodowe od wschodu, północy i zachodu mają od 2,7 do 2,9 m grubości. Jedynie ściana południowa jest węższa – liczy tylko 80 cm. Różnica ta wynikała z planowanej nadbudowy murów wieży powyżej poziomu gzymsu korpusu, gdzie grubość miała być zbliżona. Podczas budowy w jej północno-wschodni narożnik wmurowano tablicę nagrobną altarysty Bertolda z Wierzbna z około 1316–1326 r. (?) [30, s. 15–20] (il. 7).

Najniższą kondygnację połączono z nawą przejściem, którego szerokość w wieży sięgała prawie 2 m. Nakrywał je łęk odcinkowy ukształtowany z kłińców kamiennych. Dolna krawędź wezłowania znajdowała się na wysokości około 3 m nad obecną posadzką. Wnętrze nakryto stropem belkowym, którego gniazda o głębokości 80 cm ukształtowano w trakcie wznoszenia murów obwodowych. Belki osadzono na wysokości około 6,60 m nad poziomem obecnej posadzki. Doświetlenie zapewniało okno w ścianie wschodniej o rozszerzających się ościeżach od wnętrza o szerokości 90 cm z łękiem odcinkowym z kłińców. Jego wysokość mierzona od parapetu wynosiła 2 m. Przewężenie otworu w elewacji stanowiło proste kamienne ościeże o wykroju ostrołucznym. Lokalizacja oraz układ pomieszczenia z wejściem i ostrołuczny oknem od wschodu nasuwa przypuszczenie, że mogła się tu znajdować kaplica ufundowana przez Petrusa Libinga [1, Rep. 120, nr 55, 56], [2, s. 9, 10], [6, nr 731, 732] (?).

W południowo-zachodnim narożniku murów wieży zlokalizowano śrubową klatkę schodową o średnicy od 1,9 do 2,0 m. Umieszczono ją w osi środkowego otworu okiennego elewacji północnej, rozkuwając częściowo jego parapet oraz mur poniżej. Wejście od strony nawy ujęto w ostrołuczne obramienie, którego profil jest obecnie zamurowany od strony wnętrza kościoła. Wyjście z klatki do wieży skomunikowano poprzez korytarz doświetlony oknem szczelinowym od zachodu. Otwór z progiem na wysokości około 8 m nad obecną posadzką połączono podestem z drewnianymi schodami prowadzącymi na strych. Poziom wieży doświetlały trzy okna szczelinowe w osiach ścian: wschodniej, północnej i zachodniej. Ich parapety umieszczono na poziomie około 11,2 m nad obecną posadzką w przyziemiu. Wysokość prześwitów każdego z nich wynosiła prawie 1,2 m. Na elewacji kondygnację tę akcentowała odsadzka będąca zapewne reliktem niezachowanego gzymsu.

Powyżej zarejestrowano mury kamienne sięgające około 2 m nad poziom odsadzki. Prawdopodobnie w osiach ścian znajdowały się otwory okienne od wschodu, północy i zachodu, które uległy zniszczeniu. Nieznaczące różnice w technologii budowy tej partii wieży obejmują zastosowania grafitowych kamieni w licu. Jednakże analogiczna zaprawa wapienno-piaskowa wskazuje, że czas powstania tej części można wiązać z realizacją najniższego trzonu

the relics of the chapel facade decoration on the southern side from the mid-14th century. The traces of two buttresses with splayed jambs were found in them, suggesting that they were placed on the bay line of the original body nave (Fig. 3, 8a, b).

The facades of the 13th-century church were shaped quite modestly. Their decor consisted of an exposed stone face of glacial erratics with visible levelling layers every 70–80 cm. In the corners and on the edges of the window opening jambs, well-fitting blocks of bog ore were set. The top facade was crowned with a triangular straight gable. In the basement on the axis a lancet portal with splayed jambs with forms from the beginning of the 14th century and an oculus above it (Fig. 1, 9a) were placed. Probably in its clearance there could have been an openwork stone rosette. Side facades of about 9 m high were probably given a rhythm corresponding to the layout of the interior. On the bay axes there were lancet windows with stone bipartite tracery, the central of which is preserved in the northern wall and in the easternmost corner there was the second entrance enclosed in a stone and lancet portal with splayed jambs. They were located on the axis of Zaulek Kościelny (*Kirchgasse*) which connected the area around the church with the Market Square (Fig. 9b).

Diagonal buttresses supporting the facade suggest that the interior could have been vaulted. However, quite a considerable width of the nave (about 11 m) indicates rather the covering with a ceiling or an open roof truss.

Probably after the completion of the body construction, at the beginning of the 14th century, at the northern facades, at the height of a part of the eastern and central bays, a tower on a plan similar to a square with dimensions in the outer contour of about 9×10 m was constructed. The perimeter walls from the east, north and west are from 2.7 to 2.9 m thick. Only the southern wall is narrower – it is only 80 cm long. This difference resulted from the planned superstructure of the tower walls above the level of the body cornice, where the thickness was to be similar. During the construction, a tombstone plate of prebendary Berthold from Wierzbno was built into its north-eastern corner in around 1316–1326 (?) [30, pp. 15–20] (Fig. 7).

The lowest storey was connected with the aisle by means of a passage, the width of which in the tower reached almost 2 m. It was covered with a segmental arch shaped by means of voussoir stones. The lower edge of the support was located at a height of about 3 m above the current floor. The interior was covered with a beam-framed ceiling, whose 80 cm deep wall pockets were formed during the construction of perimeter walls. The beams were placed at a height of about 6.6 m above the level of the current floor. The illumination was provided by a window in the eastern wall with 90 cm wide jambs expanding from the interior with a segmental arch made of voussoir stones. Its height, measured from the window sill, was 2 m. The narrowing of the opening in the facade was made of a simple stone jambs with a lancet shape. The location and the layout of the room with the entrance and the lancet window from the east suggests that there might have been a chapel here which was funded by

wieży – czyli jeszcze w 1. połowie XIV w. Zachowany mur kamienny sięgający około 15,3 m nad poziom obecnego terenu świadczy o tym, że wieża przewyższa mury obwodowe korpusu o co najmniej 6 m. Najprawdopodobniej wieńczył ją niezachowany obecnie hełm (il. 7).

Kolejne inwestycje związane z rozbudową kościoła przyniosła połowa XIV w. Zapewne wtedy powstał rząd trzech kaplic wzdłuż południowej elewacji korpusu, kruchta północna oraz przypuszczalnie podwyższono wieżę (il. 3, 7).

Zakres przekształceń obejmujący południową elewację korpusu udało się rozpoznać w południowym narożu fasady zachodniej oraz na odcinku czterech przęseł (licząc od zachodu) elewacji południowej. Na skraju fasady uchwycono ostrołuczne okno o rozglifionych ościeżach i szerokości w krawędziach sięgającej 2 m. Po jej stronie południowej stwierdzono relikty dwóch ostrołucznych wnęk o głębokości 1/2 cegły oraz szerokości 70 cm, z których ta bliżej otworu zachowana jest w całości, a z kolejnej widoczna jest północna krawędź. Układ ten miał swoją kontynuację od strony południowej, gdzie zarejestrowano (licząc od zachodu) dwie wnęki oraz ślad otworu okiennego zablokowanego przez przyporę korpusu z lat 1474–1488. Ślad krawędzi pionowych kolejnej wnęki uchwycono zaraz za skarpą. Poniżej okna obecnie drugiego przęsła zinwentaryzowano wychodzący fundament z eratyków, a powyżej niego regularne przelicowanie. Oba te elementy wskazują na lokalizację w tym miejscu skarpy wydzielającej pierwszą z kaplic. Ślad kolejnej wnęki widoczny jest przed trzecią przyporą korpusu. Zasięg ściany udało się uchwycić w rejonie dawnego Karceru i Ciemnicy, gdzie stwierdzono ślad kolejnej skutej skarpy (il. 8a, b).

Lokalizacja przypór i otworu okiennego od strony południowej wskazuje na wzniesienie co najmniej trójprzęsłowej sklepionej budowli o wymiarach około 6 × 23 m, mieszczącej trzy kaplice. Na bogatą kompozycję ich elewacji składały się regularnie rozmieszczone rozglifione ostrołuczne okna z ceramicznymi maswerkami oraz ostrołuczne wnęki zakomponowane na gładkich płaszczyznach ścian.

Po północnej stronie nawy, przy wschodniej elewacji wieży, przed wejściem na osi Zaułka Kościelnego wzniesiono kruchtę. Otrzymała ona plan zbliżony do kwadratu o długości boku około 5 m. Nakryto ją sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Żebra o profilu gruszkowym z tzw. dziubkiem spływają na wsporniki w formie masek apotropaicznych – klucz otrzymał dekorację z brodatą twarzą mężczyzny (Bóg Ojciec?). W związku z budową kruchty zablokowano okno na elewacji wschodniej w przyziemiu wieży. Zapewne ze względu na uszkodzenie hełmu przeprowadzono w niej prace naprawcze. Wymurowano ceglane ościeża wnęk okiennych na najwyższej kamienną kondygnacji (poziom 11,3 m nad obecnym terenem) i podwyższono ją o dwa piętra o łącznej wysokości około 7,8 m. Gładkie, wymurowane w wątku jednowozówkowym elewacje ozdobiono dwoma kondygnacjami tynkowanymi ostrołucznych blend rozdzielonych płyciną fryzową. W górnym pasie w środkowej umieszczono okna (il. 7). Fakturę lica podkreślono poprzez starannie opracowaną spoinę: poziomą – płaską dołem podcięta, a pionową – płaską z rysą.

Petrus Libing [1, Rep. 120, no. 55, 56], [2, pp. 9, 10], [6, no. 731, 732] (?).

In the south-western corner of the tower walls a spiral staircase with a diameter of 1.9 to 2.0 m was found. It was placed on the axis of the central window opening of the northern facade, partially breaking its window sill and the wall below. The entrance from the nave side had a lancet framing, whose profile is currently bricked up from the inside of the church. The exit from the staircase to the tower was connected through a corridor illuminated by a slot window from the west. The opening with a threshold at a height of about 8 m above the current floor was connected with wooden stairs leading to the attic by means of a platform. The level of the tower was lighted by three slot windows in the axes of eastern, northern, and western walls. Their window sills were placed at the level of about 11.2 m above the current floor in the basement. The height of clearances of each of them was almost 1.2 m. On the facade, this storey was emphasised by the a step which is probably a relic of the unpreserved cornice.

Above, stone walls were noticed, reaching about 2 m above the level of the step. Probably in the axes of the walls there were window openings from the east, north, and west, which were destroyed. Slight differences in the construction technology of this part of the tower include the use of graphite stones in the face. However, analogous lime-sand mortar indicates that the time of constructing this part can be associated with the implementation of the lowest part of the tower, i.e. still in the first half of the 14th century. The preserved stone wall reaching about 15.3 m above the current level of land proves that the tower exceeds perimeter walls of the body by at least 6 m. Most probably, it was crowned with a copula which was not preserved (Fig. 7).

The next investments related to the extension of the church took place in the mid-14th century. Probably at that time a row of three chapels along the southern facade of the body as well as the northern vestibule were built and probably the tower was made higher (Fig. 3, 7).

The scope of transformations including the southern facade of the body was possible to be identified in the southern corner of the western facade and on the section of four bays (counting from the west) of the southern facade. At the edge of the facade, a lancet window with jambs and widths reaching 2 m at the edges was noticed. On its southern side, there were relics of two lancet niches with a depth of 1/2 brick and a width of 70 cm, of which the nearest to the opening was preserved in its entirety, and from the next one the northern edge is visible. This layout had its continuation from the southern side, where two niches were recorded (counting from the west) and a trace of the window opening blocked by the body buttress in the years 1474–1488. The trace of the vertical edges of the next niche was found just behind the buttress. Below the window of the present second bay, an emerging foundation of eratics was inventoried and regular facing above it. Both of these elements indicate the location of the buttress separating the first of the chapels in this place. The trace of the next niche is visible in front

Jeszcze zapewne w 2. połowie XIV w. kościół połączono z zabudowaniami klasztoru magdalenek znajdującymi się po południowej stronie świątyni. Na wysokości obecnego czwartego przęsła korpusu (licząc od zachodu) rozpięto pomiędzy oboma budynkami ganek oparty zapewne na co najmniej trzech arkadach, z których zachowana jest północna z filarem i fragmentami ścian korytarza w rejonie obecnego Karceru. Jego budowa spowodowała rozbiórkę przypory pomiędzy wschodnią a środkową kaplicą z około połowy XIV w. (il. 4, 8a, b).

Ganek założono na arkadach o rozpiętości około 2,8 m, wysokości prawie 2 m i łuku grubości 1,5 cegły o wykończeniu półkolistym, opartych na filarach o wymiarach około $3,2 \times 2,2$ m. Ściany korytarza o grubości 1 cegły i wysokości około 2,5 m zwieńczono gzymsem. Na ścianach oparto sklepienie odcinkowe oraz nakryto dwuspadowym dachem, którego zarys widoczny jest na elewacji południowej w rejonie Ogrójca (il. 4).

Prawdopodobnie w połowie XV w. podwyższono wieżę o 6,8 m – do poziomu prawie 33 m nad terenem. We wnętrzu założono dwa stropy: dolny na poziomie +26,2 oraz górny na poziomie +31,0 m. Dolne pomieszczenie oświetlało jedno ostrołuczne okno od strony południowej, a na górnym zlokalizowano kondygnację obronną. Mury obwodowe o grubości około 90 cm otrzymały blankowanie z prześwitami o wymiarach od 120 do 130 cm wysokości i od 80 do 85 cm szerokości. Rozmieszczono je po 5 na każdej z elewacji w rozstawie od 75 do 80 cm, a parapety założono około 80 cm nad poziomem stropu. Najprawdopodobniej wieżę wieńczył hełm, na co wskazuje zachowana gładka spoina oraz brak zniszczeń wewnętrznego lica.

Zapewne realizacja obecnego halowego korpusu wraz z prezbiterium mogła mieć miejsce między pożarem miasta w 1473 r. a oblężeniem Szprotawy przez wojska króla Macieja Korwina w 1488 r. [8, s. 99]⁴. Wzniesiono wtedy trójnawowy, siedmioprzęsłowy korpus halowy o szerokości 17 m i długości 42,5 m, bez wydzielonego prezbiterium z wielobocznym obejściem chóru (il. 5, 8a, b).

Rozpoczynając budowę, rozebrano prezbiterium i południową ścianę nawy z 2. połowy XIII w. wraz ze ścianami wydzielającymi zespół trzech kaplic wzniesionych około połowy XIV w. Pozostawione mury obwodowe podwyższono po stronie północnej o około 8,5 m. Nową partię, co widoczne jest w rejonie kaplicy Świętego Krzyża, zakomponowano z gzymsem na poziomie dolnych krańców poszurów przypór, a w górnej części z tynkowaną płyciną fryzową i kamiennym gzymsem okapnikowym. Korpus od południa podwyższono o około 7,6 m, wprowadzając tylko dwa górne elementy – tj. płycinę fryzową i kamienny gzymś, oraz wzmocniono dostawionymi w linii przeszły wnętrza skarpami: dwoma prostopadłymi od północy i zapewne czterema od południa. Pozostawiono

of the third buttress of the body. The range of the wall was possible to be noticed in the area of the former Solitary Confinement Cell and Altar of Repose, where a trace of another broken buttress was found (Fig. 8a, b).

The location of buttresses and a window opening on the southern side indicates the construction of at least three-bay vaulted structure with dimensions of approximately 6×23 m, housing three chapels. The rich composition of their facades consisted of regularly spaced splayed lancet windows with ceramic tracery and lancet niches which were designed on smooth planes of walls.

On the northern side of the nave, at the eastern facade of the tower, and in front of the entrance on the axis of Zaulek Kościelny (*Kirchgasse*), a vestibule was erected. It had a plan similar to a square with a side length of about 5 m. It was covered with a cross-ribbed vault. Pear profile ribs with the so-called “cube” spread to cantilevers in the form of apotropaic masks – the key was decorated with a bearded human face (God the Father?). In connection with the construction of the vestibule, the window on the eastern facade in the tower basement was blocked. Probably due to the damage to the copula the repair works were carried out in it. The brickwork jambs of the window niches were made on the highest stone storey (level 11.3 m above the terrain) and it was increased by two floors with a total height of about 7.8 m. The brickwork (only one side of brick) smooth facades were decorated with two floors of plastered lancet blind windows which were separated by a frieze panel. In the upper belt in the middle one the windows were set (Fig. 7). The texture of the face was emphasised by carefully developed grout, i.e. horizontal – flat undercut at the bottom, and vertical – flat with a scratch.

Still probably in the second half of the 14th century, the church was connected with the buildings of the Madeleine convent which was located on the southern side of the church. At the height of the present fourth bay of the body (counting from the west), there was a vestibule between the two buildings, which was supported by at least three arcades, the northern of which is preserved with the pillar and fragments of the corridor walls in the area of the present Solitary Confinement Cell. Its construction resulted in the demolition of the buttresses between the eastern and central chapels from around the middle of the 14th century (Fig. 4, 8a, b).

A porch was founded on arcades with a span of about 2.8 m, a height of almost 2 m and a semi-circular arch of a 1.5 cm thick brick, supported by pillars with dimensions of about 3.2×2.2 m. The walls of the corridor with a thickness of 1 brick and a height of about 2.5 m were crowned with a cornice. The walls supported a sectional vault and were covered with a gable roof, the outline of which is visible on the southern facade in the region of Gethsemane (Fig. 4).

Probably in the middle of the 15th century, the tower was raised by 6.8 m, i.e. to a level of almost 33 m above the terrain. Two ceilings were set in the interior, i.e. the lower one on the level of +26.2 and the upper one on the level of +31.0 m. The lower room was lighted by one lancet window from the south, and on the upper one the

⁴ Podobny układ halowy ma kościół św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Górze z lat 1457–1552 [26, s. 89, 90]. Zachowany w kościele szprotawskim rysunek żeber sklepiennych jest podobny do wykonanych po 1498 r. w kościele pofranciszkańskim w Brzegu [31], z lat 1515–1520 w kościele poaugustiańskim w Żaganii [26, s. 276], a także w kościele św. Jerzego w Dzierżonowie z lat 1555–1556 [14].

i nadmurowano przypory narożne nawy z 2. połowy XIII w. (il. 1). Poszerzono także skarpe w narożu południowo-zachodnim. Od południa umieszczono w osiach przeszły trzy ostrołuczne okna. W związku z ich wykonaniem zamurowano wnęki i otwory dawnych kaplic z pozostawieniem trzech: dwóch od południa i jednej od zachodu. Bez okna ukształtowano skrajne zachodnie przeszło, gdzie w dolnej partii pod zablokowanym oknem wprowadzono wejście nakryte łękiem odcinkowym. Przeszło to doświetlało pozostawione na skraju elewacji zachodniej okno dawnej kaplicy. W związku z wprowadzeniem nowego układu wnętrza rozebrano także przyporę pomiędzy pierwszą a drugą kaplicą.

W miejsce chóru z 2. połowy XIII w. wzniesiono nowy – zamknięty od wschodu dziewięcioma bokami szesnastoboku. Jego elewacje opięto regularnie rozmieszczonymi trójuskokowymi przyporami. W dwóch przeszłach od południa oraz w sześciu tworzących zamknięcie wschodnie zakomponowano ostrołuczne wysokie okna. Odslonięty fragment maswerku w oknie na osi ołtarza wskazuje, że wykonano je z kamienia o podziale na trzy przeszwy. Od południa, w przeszle wschodnim, na osi wejścia północnego umieszczono otwór drzwiowy ujęty w dwuramienny profilowany portal. Poprzedzała go kruchta nakryta sklepieniem krzyżowym o żebrach o wykroju dwuwklęskowym opartych na graniastych wspornikach. Otwierała się ona ostrołuczną arkadą rozpiętą pomiędzy przyporami (il. 5, 8a, b).

Elewacje ukształtowano na cokole o wklęsłym kamiennym profilu. Powyżej umieszczono gzyms okapnikowy tworzący dolny uskok na przyporach i krawędź parapetu okien. Pas pod gzymsem wieńczącym wypełniła tynkowana płycina fryzowa rozdzielona w każdym przeszle, w pasie nad poszurem przypory (il. 5).

Wnętrze ukształtowano w układzie trójnawowym, halowym, siedmioprzęsłowym. W linii dawnej ściany południowej nawy z 2. połowy XIII w. wzniesiono rząd siedmiu filarów, z których ostatni prawdopodobnie ustawiono na południowo-wschodnim narożniku prezbiterium. Drugi rząd umieszczono w osi dawnej nawy. Parę ostatnich (wschodnich) przesunięto o mniej więcej 1 m do osi kościoła, tworząc zamknięcie chóru. Wnętrze podzielone zostało na trzy nawy, z których środkowa miała szerokość prawie 5,5 m, a boczne 4,3 (północna) i 4,0 m (południowa). Ośmioboczne filary rozmieszczono w rozstawie co 3,5–4,3 m. Otrzymały one dwuwklęskowe bazy wymurwane z kształtek ceramicznych formowanych przed wypałem. Lico opracowano starannie z płaską spoiną z rysą. Na filarach rozpięto ostrołuczne uskokowe arkady. Powyżej łęków wymodelowano opory, w których oparto sklepienie. W nawie głównej ukształtowano je jako kolebę z poprzecznymi lunetami, a w bocznych – jako krzyżowe. Sklepienia otrzymały dekorację zebrową spływającą na wsporniki graniaste lub z maskami (we wschodnim przeszle chóru oraz w skrajnym zachodnim, w korpusie). W nawie głównej i bocznych założono układ sieciowy, w chórze – trójpodporowy na trzech trójkątach, a w obejściu krzyżowy, trójpodporowy oraz mieszany krzyżowo-trójpodporowy. W przeszle na osi wejść bocznych ukształtowano otwór w sklepieniu (tzw. himmelloch) (il. 2a, b).

defensive storey was located. Perimeter walls which were about 90 cm thick received blanking with clearances from 120 to 130 cm in height and from 80 to 85 cm in width. There were five of them on each of the facades at a spacing of 75 to 80 cm, and the window sills were placed about 80 cm above the ceiling level. Most probably, the tower was crowned with a copula, as indicated by the preserved smooth grout and the lack of damages to the internal face.

Probably the implementation of the present hall body with the presbytery could have taken place between the fire of the city in 1473 and the siege of Szprotawa by the army of King Matthias Corvinus in 1488 [8, p. 99]⁴. At that time, a one-nave and two-aisled, seven-bay hall body which was 17 m wide and of 42.5 m long was erected with no separate presbytery with a polygonal passage of the gallery (Fig. 5, 8a, b).

When the construction began, the presbytery and the southern wall of the aisle from the second half of the 13th century along with the walls separating a complex of three chapels built around the mid-14th century were demolished. The left perimeter walls were raised on the northern side by about 8.5 m. A new part, which is visible in the area of the Holy Cross Chapel, was designed with a cornice at the level of the bottom edges of the buttress foundations, and in the upper part with a plastered frieze and a dripstone cornice. From the south, the body was raised by about 7.6 m and two upper elements were introduced, i.e. a frieze panel and a stone cornice and then it was reinforced by escarpments added along the interior span line, i.e. two perpendicular ones from the north and most probably four from the south. The corner buttresses of the nave from the second half of the 13th century were left and raised (Fig. 1). The escarpment was also widened in the south-western corner. From the south, three lancet windows were set in the axes of bays. In connection with their construction, the niches and openings of the former chapels were walled up, except for the following three: two from the south and one from the west. The extreme western bay was formed without a window and in its lower part under the blocked window an entrance covered with a segmented arch was made. This bay illuminated the window of the former chapel, which was left at the edge of the western facade. In connection with the introduction of a new interior layout, the buttress between the first and the second chapel was also demolished.

In the place of the gallery from the second half of the 13th century, a new one was erected, which was closed from the east by means of the nine sides of the sixteenth-side polygon. Its facades were lined with regular three-bay buttresses with splayed jambs. In two bays from the south and in the six which form the eastern closure, high

⁴ St Catherine of Alexandria Church in Góra from the years 1457–1552 has a similar hall layout [26, pp. 89, 90]. The drawing of the vaulted ribs, which was preserved in the Szprotawa Church, is similar to those made after 1498 in the post-Franciscan church in Brzeg [31], from the years 1515–1520 in the post-Augustinian church in Żagań [26, p. 276] as well as in St George Church in Dzierżoniów from the years 1555–1556 [14].

Przy kruchcie północnej w dwóch przęsłach zaplanowano budowę prawdopodobnie kaplicy – otwierającej się do wnętrza parą ostrołucznych arkad o łękach uskokowych. Zachowane są one na poziomie obecnego strychu nad zakrystią. W jej zasięgu przewidziano budowę dwóch ścian, dla których powiązania wypuszczono strzępia w kierunku północnym. Pomiedzy arkadami ukształtowano wąski filar wspierający ścianę i spływ sklepienia nawy bocznej. Powyżej łęków przygotowano także opory pod sklepienia. Na etapie realizacji projekt ten zarzucono, lokalizując tu dwukondygnacyjną bryłę mieszczącą zakrystię i zapewne lożę kolatorską (?). W miejsce wysokich arkad wprowadzono dwa ostrołuczne okna o obniżonych w stosunku do pierwotnych łękach, które doświetliły górne pomieszczenie. Na obu poziomach założono dwa przęsła sklepień krzyżowo-żebrowych rozdzielonych szerszym żebrem. Spływy w zakrystii oparto na wspornikach graniastych, a na piętrze – o formie masek fantastycznych maskaronów. W związku z nadbudową kruchty w przestrzeni nad nią założono sklepienie krzyżowe bezżebrowe (il. 8a, b).

Zasięg bryły obecnej zakrystii skorygowano podczas budowy murów obwodowych, wznosząc jej ścianę wschodnią w linii północ-południe oraz nadbudowując piętro nad kruchtą północną. Elewacje otrzymały cokół z kamiennym wklęsłym profilem – analogicznym jak w obejściu chóru. Od północy w linii żebra rozdzielającego umieszczono lizenę. Elewacje o skromnej dekoracji tworzyły w parterze wąskie prostokątne okna z kamiennymi obramieniami – dwa od północy oraz jedno nieco szersze od wschodu. Na piętrze wydzielonym od północy płyciną fryzową i od wschodu kamiennym gzymsem okapnikowym umieszczono ostrołuczne okna o rozglifionych ościeżach. Na dłuższej elewacji ze względu na nadbudowę kruchty wprowadzono trzy okna zakomponowane osiowo, a od wschodu – jedno. Bryłę nakryto dachem pulpitowym opartym na ścianie korpusu, poniżej płyciny fryzowej.

Zmieniono także wystrój elewacji zachodniej. O mniej więcej 2/3 wysokości skrócono górną partię trójkątnego szczytu kościoła z 2. połowy XIII w. Na całej szerokości fasady, obejmującej także fragment podwyższonej ściany w zasięgu nawy południowej, założono nowy szczyt o nieznanym obecnie układzie – być może uskokowym lub uskokowo-trójkątnym (?)⁵. Na jego kompozycję składały się blendy ostrołuczne i prostokątne, czteropolowe dzielone krzyżem łańciskim, ułożone zapewne w dwóch pasach pomiędzy poziomymi płycinami. Najniższą kondygnację podkreślał fryz obejmujący niemal całą szerokość elewacji. Powyżej umieszczono regularnie rozstawionych jedenaście blend, z których dwie skrajne były zapewne prostokątne. Kolejne dwie ukształtowano jako ostrołuczne z tynkowaną prostokątną blendą czteropolową w tle, a pozostałe siedem o analogicznym układzie uformowano jako wyższe (il. 1). Drugą kondygnację wydzielono płyciną fryzową. Zakomponowano w niej blendy w co najmniej siedmiu osiach. W skrajnych umieszczono nieco niższe o wykroju niemal półkolistym, a powyżej nich –

lancet windows were designed. The revealed fragment of the tracery in the window on the altar axis indicates that they were made of stone with a division into three clearances. From the south, in the eastern bay, on the axis of the northern entrance, there is a door opening enclosed in a two-armed profiled portal. It was preceded by a vestibule covered with a cross vault with two-concave ribs supported by angular cantilevers. It opened to a lancet arcade between buttresses (Fig. 5, 8a, b).

The facades were shaped on a plinth with a concave stone profile. Above, there was a dripstone cornice which formed the bottom splay on the buttresses and the edge of window sill. The strip under the crowning cornice was filled with a plastered frieze panel which was separated in each bay in the strip over the buttress base (Fig. 5).

The interior was shaped in a one-nave, two-aisled, hall, and seven-bay layout. In the line of the former southern wall of the aisle from the second half of the 13th century, a row of seven pillars was erected, the last of which was probably placed on the south-eastern corner of the presbytery. The second row was situated in the axis of the former nave. The last pair (eastern) was moved by approximately 1 m to the axis of the church, forming a closure of the gallery. The interior was divided into one nave and two aisles, the central of which was almost 5.5 m wide, and the side ones of 4.3 (northern) and 4.0 m (southern). Octagonal pillars were built every 3.5–4.3 m. They had two-concave bases made of ceramic fittings formed before the burning. The face was carefully developed with flat grout with a scratch. On the pillars, there were lancet arcades with splayed jambs. Above the arches the springs of the vaults were made which supported the vault. In the main nave they were shaped as a barrel vault with transverse lunettes, whereas in the aisles – as a cross vault. The vaults had a ribbed decoration with volutes going down on angular supports or with masks (in the eastern bay of the gallery and in the extreme western, in the body). In the nave and in the aisles a network system was set, in the gallery – three-support on three triangles, and in the passage, it was cross, three-support and mixed cross-three-support. In the bay on the axis of side entrances, a hole in the vault was formed (the so-called himmelloch) (Fig. 2a, b).

At the northern vestibule, probably a chapel was planned to be built in two bays – opening to the interior with a pair of lancet arcades with arches with splayed jambs. They are preserved at the level of the present attic over the sacristy. Within its area, the construction of two walls was planned, for the connection of which special toothings were made towards the north. Between the arcades, a narrow pillar supporting the wall and the volute of the vault of the aisle was formed. Above the arches there were also springs of the vaults. At the implementation stage, this project was abandoned and a two-storey structure housing the sacristy and probably a founder's and patron's lodge (?) was located there. In place of high arcades, two lancet windows, which were lowered in relation to the original arches were introduced and lighted the upper room. At both levels, two bays of cross-ribbed vaults were built and separated by a wider rib. Volute in the sacristy were supported by

⁵ Rekonstrukcja pierwotnego układu szczytu jest utrudniona ze względu na duży zasięg przemurowań z połowy XIX w.

zapewne parę okulusów (obecnie zachowane są dwa wewnętrzne). Para kolejnych otrzymała wykrój ostrołuczny. W nich umieszczono tynkowane wnęki czteropolowe, a powyżej poziome nawiązujące do układu płyciny fryzowej. Powyżej ukształtowano zapewne prostokątną wnękę – obecnie częściowo zachowaną. Blendy w trzech pozostałych osiach zakomponowano podobnie, choć nie można wykluczyć, że środkowa mogła być wyższa. Umieszczono w nich po dwie prostokątne, czteropolowe wnęki z krzyżem łacińskim, które rozdzielały poziome płyciny założone na tej samej wysokości co w osiach opisanych powyżej. Nieznana pozostaje dekoracja okonturowania. Do wymurowania krawędzi blend i płycin wystroju architektonicznego szczytu użyto prostych cegieł (il. 1).

Po przebudowie ścian korpusu i prezbiterium u schyłku XV w. dostawiono do niego trzy kaplice: od południa w osi przeszła zachodniego chóru przy kruchcie – Matki Boskiej Bolesnej, w korpusie, w trzecim od zachodu – Męki Pańskiej oraz od północy po zachodniej stronie wieży – Świętokrzyską.

Dwie pierwsze ukształtowano jako niewielkie bryły. Umieszczono je pomiędzy przyporami, wykorzystanymi jako ściany boczne. W kaplicy Męki Pańskiej ściany boczne przedłużono ku południu, tworząc wnętrze o wymiarach około $3 \times 4,5$ m, otwierające się ostrołuczną arkadą do korpusu. Prawdopodobnie założono w nim sklepienie krzyżowe. Kaplicę doświetlono dużym oknem w ścianie południowej nakrytym łękiem odcinkowym grubości cegły. Po jego wschodniej stronie zlokalizowano niewielkie wejście o wykroju odcinkowym. W jego nadprożu użyto dwóch łęków o grubości $1/2$ cegły. Wystrój elewacji składał się z cokołu o prostym profilu oraz gzymsu ceglano-białego będącego podstawą dachu pulpituowego nakrywającego bryłę.

Podobny układ otrzymała kaplica Matki Boskiej Bolesnej. Jej ścianę południową, z oknem doświetlającym, założono w jednej linii z elewacją kruchty. Wzniesiono ją na planie prostokąta o wymiarach wnętrza $2,5 \times 5,5$ m i zapewne miała sklepienie krzyżowe. Wejście od strony korpusu przebito w ścianie obwodowej poniżej okna i ukształtowano w formie ostrołucznej arkady. Prawdopodobnie wieńczył ją dach pulpituowy.

Największa z kaplic zrealizowanych pod koniec XV lub na początku XVI w., pw. Świętego Krzyża, powstała przy zachodniej elewacji wieży. W związku z jej budową rozebrano przyporę założoną w osi filarów między drugim a trzecim przęsłem korpusu (licząc od zachodu)⁶. Założono ją na rzucie zbliżonym do kwadratu o wymiarach wnętrza $6,9 \times 6,7$ m i nakryto sklepieniem o nieznanym układzie żeber. Dostęp do niej umożliwiały dwa wejścia: od strony korpusu przebite w murze obwodowym o nieznanym wykroju oraz drugie od północy o formie dwóch ostrołucznych arkad opartych na środkowym filarze. Jego ościeża ukształtowano jako rozglifione i otynkowano. Wysokie wnętrze doświetlały dwa ostrołuczne okna po jednym od północy i zachodu.

⁶ Ślad po rozebranej skarpie widoczny jest na poziomie strychu nad kaplicą.

angular cantilevers, whereas on the first floor – in the form of fancy masks of mascarons. In connection with the superstructure of the vestibule, a cross non-ribbed vault was built in the space above it (Fig. 8a, b).

The range of the body of the present sacristy was corrected during the construction of the perimeter walls, erecting its eastern wall in the north-south line and adding a floor over the northern vestibule. Facades received a plinth with a stone concave profile – analogous to the passage of the gallery. From the north, a pilaster strip was placed in the line of the separating rib. On the ground floor, facades with simple decoration formed narrow rectangular windows with stone frames, i.e. two from the north and one slightly wider from the east. On the first floor, which was separated from the north by a frieze panel and from the east by a dripstone cornice, there were lancet windows with splayed jambs. On the longer facade, due to the superstructure of the vestibule, three axially designed windows were introduced, and one from the east. The body was covered with a mono-pitched roof supported by the body wall below the frieze panel.

The western facade decoration was also changed. The upper part of the triangular gable of the church from the second half of the 13th century was shortened by about $2/3$ of the height. A new gable of a currently unknown layout – perhaps with splayed jambs or splayed-triangular one (?) was constructed on the entire width of the facade, including also a fragment of the raised wall within the southern aisle⁵. Its design consisted of lancet and rectangular, four-segmented with Latin cross blind windows, probably arranged in two stripes separated by horizontal panels. The lowest storey was made by a panel covering almost the entire width of the facade. Above it there were regularly situated eleven blind windows, the extreme two of which were probably rectangular. The next two were shaped as lancet ones with plastered rectangular four-field in the background blind windows, whereas the other seven with the analogous layout were formed as higher (Fig. 1). The second storey was separated by a frieze panel. In it blinds windows in at least seven axes were designed. In the extreme ones there were slightly lower almost semi-circular ones and above them – probably a few oculuses (currently two inner ones are preserved). A pair of the next ones received a lancet shape. In them, four-field plastered niches were placed and above it a horizontal one referring to the frieze panel layout. Above, probably a rectangular niche was formed – currently partially preserved. The blind windows in the other three axes were designed similarly, although it cannot be ruled out that the middle one could have been higher. Two rectangular, four-field niches with a Latin cross were placed in each of them, which resulted in separating horizontal panels set at the same height as in the axes described above. The decoration of the contour remains unknown. Simple bricks were used to build the edges of blind windows and panels of the gable architectural decoration (Fig. 1).

⁵ The reconstruction of the original gable layout is difficult due to the large extent of the rebuilding in the middle of the 19th century.

Bryłę wzmocniono narożną przyporą z półkolistą wnęką dostawioną przekątniowo już na etapie realizacji w północno-zachodnim narożniku. Jej dolną partię połączono na skutek strzępia z narożnikiem kaplicy. Od zachodu wzniesiono szczyt o nieznanym układzie (uskokowy?) z dekoracją składającą się z płyciny fryzowej oraz co najmniej dwóch pasów prostokątnych, czteropolowych wnęk dzielonych krzyżem łańskim. Prawdopodobnie w najniższym było pięć wnęk z szerszą środkową, z których zachowały się cztery. Kolejny pas tworzyły zapewne cztery, z których uchwycono fragmenty dwóch. Warto wspomnieć, że do wymurowania krawędzi blend oraz płyciny użyto cegieł. Można przypuścić, że tło wnęk oraz płyciny było tynkowane.

Realizację Ogrójca, Ciemnicy i chóru zakonnicy można osadzić, zgodnie z zapiskami źródłowymi, w 1516 r. [4, s. 1]. Wzdłuż południowej elewacji kościoła, między kaplicami Matki Boskiej Bolesnej i Męki Pańskiej wzniesiono dwuprzęsłową dwukondygnacyjną przybudówkę o planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach w obrysie zewnętrznym 6,8 × 18,6 m. Jej część wschodnią, do kruchty południowej wypełniał Ogrójec. Pod arkadą ganka w załomie między nim a kaplicą Męki Pańskiej zlokalizowano natomiast Ciemnicę (il. 4, 8a, b).

Ogrójec wzniesiono, wykorzystując w przyziemiu mury kaplicy Matki Boskiej Bolesnej i kruchty południowej, a także ganka łączącego kościół z klasztorem magdalenek. Wzdłuż południowej elewacji kaplicy i kruchty dostawiono dwuprzęsłowy podcień o planie wydłużonego prostokąta o wymiarach 4,3 × 12,9 m otwierający się od wschodu – jedną, a południa – dwoma ostrołuczными arkadami. Nakryto go dwuprzęsłowym sklepieniem o zróżnicowanym rysunku żeber: na osi wejścia krzyżowym, a przy kaplicy – sieciowym. Na piętrze ulokowano łożę (chór zakonnicy) otwierającą się do wnętrza prezbiterium dwoma ostrołuczными arkadami uskokowymi. Powstały one poprzez rozkucie dwóch okien. Jednoprzestrzenne wnętrze oświetlały dwa ostrołuczne okna od południa. Od wschodu na elewacji ukształtowano wnękę o wykroju oślego łęku. Wnętrze zapewne nakryto dwuprzęsłowym sklepieniem krzyżowym⁷. Dostęp na piętro wprost z nawy bocznej umożliwiały wąskie ceglane schody wciśnięte między ścianą boczną kruchty a ganek. Elewacja otrzymała detal, na który złożyły się kamienny gzyms okapnikowy na ścianie południowej, wspomniana już wnęką nakryta łękiem o formie oślego grzbietu na ścianie wschodniej oraz druga – z łękiem odcinkowym na skraju tej samej ściany (il. 5, 8a).

Po zachodniej stronie ganka zlokalizowano Ciemnicę oraz Karcer. Ukształtowano je, wykorzystując arkadę i filar ganka, a także ścianę boczną kaplicy Męki Pańskiej, oraz wznosząc nową ścianę w narożniku południowo-zachodnim. Wnętrze Ciemnicy nakryto sklepieniem kolebkowym. W narożu nowo wzniesionej ściany wprowadzono niewielką wieżyczkę. Lico ściany południowej wysunięto za pomocą schodkowych uskoków w kolejnych warstwach muru ceglanoego.

After the reconstruction of the walls of the body and presbytery at the end of the 15th century, three chapels were added to it, i.e. Our Lady of Sorrows on the south in the bay axis of the western gallery next to the vestibule, then in the body in the third from the west – Passion of Jesus Chapel and from the north on the west side of the tower – Świętokrzyska Chapel.

The first two were shaped as small forms. They were placed between the buttresses using them as side walls. In the Passion of Jesus Chapel, the side walls were extended towards the south, creating an interior measuring approximately 3 × 4.5 m and opening to the body by a lancet arcade. Probably a cross vault was built in it. The chapel was lighted with a large window in the southern wall, which was covered with a 1-brick thick sectional arch. On its eastern side, a small entrance with a sectional pattern was located. In its lintel, two 1/2 brick thick arches were used. The facade decoration consisted of a plinth with a simple profile and a brick cornice being the base of the mono-pitched roof covering the body.

Our Lady of Sorrows Chapel had a similar layout. Its southern wall along with a lighting window was set in one line with the vestibule facade. It was constructed on a rectangular plan with the interior dimension of 2.5 × 5.5 m and it probably had a ribbed vault. The entrance from the body side was made in the perimeter wall below the window and shaped in the form of a lancet arcade. Probably it was crowned with a mono-pitched roof.

The largest of the chapels, which was realised at the end of the 15th or at the beginning of the 16th century, i.e. the Holy Cross Chapel, was constructed at the western facade of the tower. In connection with its construction, the buttress which was founded in the axis of pillars between the second and third bay of the body was pulled down (counting from the west)⁶. It was founded on a plan similar to a square with the interior dimensions of 6.9 × 6.7 m and covered with a vault with an unknown layout of ribs. Access to it was made possible by two entrances, i.e. from the side of the body made in the perimeter wall of an unknown shape and the second from the north shaped in the form of two lancet arcades which were supported by the central pillar. Its jambs were shaped as milled and plastered. The high interior was lit by two lancet windows one from the north and one from the west.

The body was reinforced with a corner buttress with a semi-circular niche which was added diagonally already at the implementation stage in the north-western corner. Its lower part was connected to the chapel's corner by means of inserted toothings. On the west there was a gable with an unknown layout (with splayed jambs?) with a decoration consisting of a frieze panel and at least two rectangular strips, four-field niches divided by a Latin cross, was. Probably in the lowest one there were five niches with one wider in the middle and only four were preserved. The next strip probably consisted of four and the fragments of two of them were preserved. It is worth

⁷ Obecne sklepienie powstało w baroku, zapewne po pożarze w 1706 r. Osadzono je w gotyckich oporach.

⁶ The trace after the demolished escarpment is visible at the level of the attic above the chapel.

Niewielkie zmiany przeprowadzono w przyziemiu wieży w okresie renesansu, zapewne w 2. połowie XVI w. Przewężono wtedy zachodnie ościeże otworu wejściowego z nawy.

Dla rozważań o architekturze kościoła ważne są dwa pożary, które niemal doszczętnie strawiły miasto: pierwszy z 19 czerwca 1672 r. oraz drugi z 23 czerwca 1702 r. [8, s. 99]. Szczególnie dotkliwy był pierwszy – zniszczeniu uległo niemal całe wyposażenie świątyni, ocalała jedynie zakrycia [10, s. 219]. Zapisy w księgach wydatków parafii z lat 1672–1676 zawierają nazwiska rzemieślników zatrudnionych przy odbudowie [32, sygn. 867]. Architektem nadzorującym prace w kościele był mistrz Dawid. Adam Tietze kierował robotami ciesielskimi przy odbudowie więźb dachowych korpusu, kaplic i nowego barokowego hełmu wieży.

Z dokumentów archiwalnych wynika, że po 1672 r. zamurowano istniejące wejście zachodnie prowadzące przez ostrołuczny portal. Prawdopodobnie zablokowano także znajdujący się powyżej okulus. Równocześnie przebito nowe wejście, obecnie użytkowane, na osi nawy głównej. W skrajnym zachodnim przęśle korpusu założono chór organowy. Oparto go na łękach wzniesionych pomiędzy ścianami obwodowymi a filarami między nawowymi. Balkon chóru wprowadzono w zasięgu zachodniego przęsła trzech naw. Wejście w postaci zabiegowych schodów umieszczono przy częściowo zablokowanym ostrołuczным oknie w elewacji zachodniej (okno kaplicy z połowy XIV w.).

Kolejne zmiany objęły zakrycia, gdzie w miejscu dawnej ściany wschodniej kruchty północnej wprowadzono nowy podział, który częściowo przesłonił malowidło przedstawiające św. Jerzego. Wydzielono także murowane schody do pomieszczenia nad zakryciem oraz wąski korytarz łączący ją z kruchtą. Przy ścianie prezbiterium powstał niewielki schowek.

Po stronie południowej w zasięgu przybudówek zmieniono artykulację elewacji. Zamurowano okno i drzwi do kaplicy Męki Pańskiej. W związku ze zniszczeniem wieżycy przy Karcerze odbudowano jego narożnik i zablokowano przejście od strony Ciemnicy.

Wprowadzono także przekształcenia w wieży. W przyziemiu przebito nowy otwór wejściowy od strony kruchty. Równocześnie zlikwidowano dotychczasowy od strony korpusu. Zmieniono również formę zwieńczenia. Zamurowano blankowanie obiegające koronę oraz wzniesiono ścianę z wydatnym profilowanym gzymsem. Na niej i na konstrukcji drewnianej opartej na ścianach obwodowych założono hełm o formie kopuły z osmioboczną latarnią z cebulką. W jej szczycie osadzono maszt ze złożoną gałką i krzyżem. Hełm oraz latarnię pokryto blachą (il. 7).

Przebudowę kaplicy Świętego Krzyża zrealizowano prawdopodobnie w latach 80. XVII w. i objęła ona elewacje oraz wnętrza. Na elewacjach zablokowano istniejące wejście od północy i oba ostrołuczne okna. W ich miejsce przebito dwa mniejsze, półkoliste ujęte w tynkowe opaski z rantem. Wnętrze otrzymało nowe sklepienie kolebkowe z lunetami. Ponadto w narożnikach północnych wymurowano ukośne ściany z półkolistymi niszami (il. 8a, b, 10).

menting that bricks were used to shape the edges of the blind windows and the panel. It can be assumed that the background of niches and panels was plastered.

The implementation of Gethsemane, the Altar of Repose, and the nuns' gallery can be traced back, in accordance with the source notes, to 1516 [4, p. 1]. Along the southern facade of the church, between the Our Lady of Sorrows and Passion of Jesus Chapels, a two-bay and two-storey extension was erected with a plan similar to a rectangle with dimensions in the outer contour of 6.8 × 18.6 m. Its eastern part was filled with Gethsemane up to the southern vestibule. However, under the arcade of the porch in the curve between it and the Passion of Jesus Chapel, the Altar of Repose was located (Fig. 4, 8a, b).

Gethsemane was erected with the use of Our Lady of Sorrows Chapel walls and the southern vestibule walls in the basement as well as the porch connecting the church with the convent of Madeleines. Along the southern facade of the chapel and the vestibule, a two-bay arcade with an elongated rectangular plan with dimensions of 4.3 × 12.9 m was added, which opened from the east with one and from the south with two lancet arcades. It was covered with a two-bay vault with a diversified drawing of ribs, i.e. on the axis of the entrance it was a ribbed vault and at the chapel the net one. On the first floor there was a lodge (gallery of nuns) which opened to the presbytery interior with two lancet arcades with splayed jambs. They were created by breaking two windows. The single-space interior was lighted by two lancet windows from the south. From the east, an ogee niche was shaped on the facade. The interior was most probably covered with a two-bay cross vault⁷. Narrow brick stairs which were wedged between the side wall of the vestibule and the porch made it possible to get to the first floor directly from the aisle. The facade had detail consisting of a stone dripstone cornice on the southern wall, the already mentioned niche covered with an ogee arch on the eastern wall and the second one with a sectional arch on the edge of the same wall (Fig. 5, 8a).

On the western side of the porch, the Altar of Repose and Solitary Confinement Cell were located. They were shaped with the use of the arcade and the porch's pillar as well as the side wall of the of the Passion of Jesus Chapel, and by erecting a new wall in the south-western corner. The interior of the Altar of Repose was covered with a barrel vault. A small turret was constructed in the corner of the newly erected wall. The face of the southern wall was protruded by means of stepped splays which were shaped in successive layers of the brick wall.

Insignificant changes were carried out in the basement of the tower during the Renaissance period, probably in the second half of the 16th century. The western jamb of the entrance opening from the nave was then narrowed.

For the purposes of our study on the church architecture, two fires which almost completely destroyed the city were of great importance, i.e. the first took place on June 19,

⁷ The current vault was constructed in the Baroque period, probably after the fire in 1706. It was embedded in Gothic springs.

Il. 10. Szprotawa, kościół Wniebowzięcia NMP, widok wnętrza kaplicy Świętego Krzyża (fot. A. Legendziewicz)

Fig. 10. Szprotawa, the Assumption of the Blessed Virgin Mary Church, the interior view of the Holy Cross Chapel (photo by A. Legendziewicz)

Zasięg prac wykonanych w XIX w. wyznacza zastosowana cegła maszynowa. Można wskazać trzy główne zakresy realizowanych wtedy robót: budowa kruchty zachodniej, portali od południa do Ogrójca i do kruchty północnej, naprawa okonturowania szczytu zachodniego z przyporami oraz zawieszenie dzwonów na wieży. Realizacja dwóch pierwszych zadań przeprowadzona została zapewne przed 9 września 1861 r. – z tego dnia pochodzi rysunek F. von Quasta przedstawiający kościół w widoku od zachodu.

Zapewne około połowy XIX w. wzniesiono kruchtę przed zachodnim wejściem do kościoła. Otrzymała ona plan zbliżony do prostokąta o wymiarach w obrysie zewnętrznym $3 \times 3,9$ m. Wejście od zachodu ujęto w ostrołuczny portal o przecinających się profilach. Powyżej zakomponowano szczyt uskokowy o pięciu ostrołucznych wnękach. We wnętrzu, oświetlonym dwoma oknami ostrołuczными od północy i południa, założono sklepienie krzyżowe o żebrach w układzie gwiazdzistym.

Zapewne w podobnym okresie wykonano obramienia wejścia do kruchty północnej z trójkątnym ryzalitem oraz do Ogrójca w osi kruchty. Pozostałe dwa otwory otrzymały tynkowe obramienia kostkowe. Zamurowano także otwory drzwiowe prowadzące do Ciemnicy oraz kaplicy Męki Pańskiej.

1672 and the other on June 23, 1702 [8, p. 99]. Particularly severe was the first one because nearly all the equipment of the church was destroyed and the only place that survived was the sacristy [10, p. 219]. Entries in the expenditure books of the parish from the years 1672–1676 contain the names of craftsmen employed during the reconstruction [32, File No. 867]. The architect who supervised the work in the church was Master David. A. Tietze managed the carpentry works during the reconstruction of the roof trusses of the body, chapels, and the new Baroque copula of the tower.

Archival documents show that after 1672 the existing western entrance through the lancet portal was bricked up. Probably the oculus above it was also blocked. At the same time, a new entrance, currently in use, was made on the nave axis. An organ gallery was founded in the westernmost bay of the body. It was based on the arches erected between the perimeter walls and pillars between the nave and aisles. The gallery balcony was constructed within the western bay of the nave and aisles. The entrance in the form of dog-legged stairs was situated at the partially blocked lancet window in the western facade (the chapel window from the mid-14th century).

The next changes comprised the sacristy where in the place of the former eastern wall of the northern vestibule a new division was introduced which partially obscured the painting depicting Saint George. There were also brick stairs leading to a room above the sacristy and a narrow corridor connecting it with the vestibule. There was a small storage space by the presbytery wall.

On the southern side within the area of the annexes, the facade shape was changed. The window and the door to the Passion of Jesus Chapel were bricked up. In connection with the destruction of the turret near the Solitary Confinement Cell, its corner was rebuilt and the passage from the Altar of Repose side was blocked.

Transformations were also introduced in the tower. A new entrance opening was made from the side of the vestibule. At the same time, the former one was liquidated from the side of the body. The form of the finial was also changed. Battlements surrounding the crown were bricked up and a wall with a prominent profiled cornice was erected. On it and on a wooden structure based on perimeter walls, a cover in the form of a copula with an octagonal lantern with an “onion” was founded. A mast with a gold-plated knob and a cross was set in its top. The copula and the lantern were covered with sheet metal (Fig. 7).

Probably the reconstruction of the Holy Cross Chapel was realised in the 1880s and it covered the facades and the interior. On the facades, the existing entrance from the north and both lancet windows were blocked. In their place, two smaller ones were made, i.e. semi-circular surrounded by plastered strips with a rim. The interior received a new barrel vault with lunettes. Moreover, diagonal walls with semi-circular niches were built in the northern corners (Fig. 8a, b, 10).

The scope of the works carried out in the 19th century is determined by the use of machine brick. Three main scopes of the works carried out at that time can be

Prawdopodobnie w tym samym okresie przeprowadzono naprawę elewacji zachodniej. Szczyt obniżono i rozebrano jego pierwotne okonturowanie z niektórymi elementami wystroju. Zapewne obniżono środkową wnękę do poziomu dwóch sąsiadujących. W dwóch kolejnych osiach częściowo zablokowano prostokątne blendy i zlikwidowano skrajne okulusy. Poniżej płyciny fryzowej częściowo zablokowano wnęki w skrajnych osiach. Przemurowano także górne partie ukośnych przypór w narożach elewacji zachodniej oraz ujmujących północno-zachodnie naroże kaplicy Świętego Krzyża – przy użyciu charakterystycznej mocno wypalanej cegły w odcieniu wiśniowobrazowym.

Trzeci etap prac remontowych zrealizowano w trakcie zawieszania na wieży zespołu dzwonów. Na elewacji zachodniej rozkuto jedno z okien w celu wprowadzenia dzwonów wraz z konstrukcją nośną. Ostrołuczny otwór odtworzono z partią lica. We wnętrzu wieży podwyższono ścianę o mniej więcej 1,5 m na poziomie +18,4 pod konstrukcją nośną. Przemurowano także fragment trzonu kamiennego pod uskokiem odsadzki gzymsu (?). Zablokowano płycinę fryzową w zasięgu nadbudowy z połowy XIV w. umieszczonej poniżej trzech ostrołucznych wnęk, ze względu na powiększenie środkowego okna.

Na elewacjach wykonano naprawy lica m.in. u podstawy szczytu zachodniego, w zwieńczeniu jednej z przypór narożnych, a także na elewacji północnej zakrystii. Ponadto zablokowano wnęki na przyporze narożnej przy kaplicy Świętokrzyskiej i przy Ogrójcu⁸.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania architektoniczne kościoła parafialnego w Szprotawie umożliwiły wydzielenie głównych faz przekształceń świątyni. Jej początki można osadzić w 2. połowie XIII w., kiedy to powstał złożony z prostokątnego chóru oraz trójprzęsłowej nawy kościół, z którego zachowana jest ściana zachodnia z portalem i okulusem, a także północna z oknem z maswerkiem oraz drugim portalem. Przy północnej ścianie w 1. połowie XIV w. wzniesiono wieżę z kaplicą w przyziemiu. Około połowy stulecia świątynię powiększono o pas trzech kaplic od południa i kruchtę przed wejściem północnym. Wtedy także podwyższono wieżę. Druga połowa XIV w. przyniosła budowę ganka łączącego kościół z klasztorem. Kolejne kondygnacje wieży z blankowaniem pojawiły się natomiast około połowy XV w. Realizacja obecnego trójnawowego siedmioprzęsłowego korpusu halowego bez wydzielonego chóru z wielobocznym obejściem i dwupoziomą zakrystią nastąpiła zapewne w latach 1474–1488. Prawdopodobnie wtedy założono sklepienie sieciowe we wnętrzu. Po 1488 r. przy elewacjach powstały trzy kaplice: od północy przy wieży pw. Świętego Krzyża, a od południa Matki Boskiej Bolesnej i Męki Pańskiej. W 1516 r. zbudowano kaplice: Ogrójec, Ciemnicę i Karcer

indicated, i.e. construction of the western vestibule, portals from the south to Gethsemane and the northern vestibule, a repair of the western summit gable contour with buttresses as well as hanging bells on the tower. The realisation of the first two tasks was probably carried out before September 9, 1861 – a drawing by F. von Quast depicting the church seen from the west comes from that day.

Most probably around the mid-19th century, a vestibule in front of the western entrance to the church was erected. It received a plan similar to a rectangle with dimensions in the outer contour of 3 × 3.9 m. The entrance from the west was enclosed in a lancet portal with intersecting profiles. Above, a gable with splayed jambs and with five lancet niches was designed. In the interior, which was lighted by two lancet windows from the north and south, a cross vault with ribs in the stellar layout was constructed.

We can assume that in a similar period the framings of the entrance to the northern vestibule with a triangular avant-corps as well as to Gethsemane in the axis of the vestibule were made. The other two openings received plaster cube framings. Also, the door openings leading to the Altar of Repose and the Passion of Jesus Chapel were bricked up.

Probably the western facade was repaired during the same period. The gable was lowered, and its original contouring was demolished along with some elements of the decor. It is possible that the central niche was lowered to the level of the two neighbouring ones. On two successive axes, rectangular blind windows were partially blocked and extreme oculuses were removed. Below the frieze panel the niches on the extreme axes were partially blocked. The upper parts of diagonal buttresses in the corners of the western facade and the ones enclosing the north-western corner of the Holy Cross Chapel were also changed by using the characteristic strongly burnt brick in cherry brown colour.

The third stage of renovation works was carried out during the hanging of the bells on the tower. On the western facade, one of the windows was enlarged to introduce bells together with the supporting structure. The lancet hole was reconstructed with the face part. In the interior of the tower, the wall was raised by about 1.5 m at the level of +18.4 under the supporting structure. A fragment of the stone shaft was also rebricked under the splay of the cornice step (?). The frieze panel was blocked within the range of the superstructure from the mid-14th century which was located below three lancet niches due to the enlargement of the central window.

On the facades, repairs of the face were carried out, inter alia, at the base of the western gable, in the finial of one of the corner buttresses, and also on the facade of the northern sacristy. Moreover, the niches on the corner buttress at Świętokrzyska Chapel and at Gethsemane were blocked⁸.

⁸ Nie można wykluczyć, że w tym także okresie skuto kamienny gzyms okapnikowy tworzący dolne uskoki na przyporach oraz krawędzie parapetów okien obejścia prezbiterium.

⁸ It cannot be ruled out that also in this period a dripstone cornice was demolished, which formed the lower splayed jambs on buttresses and the edges of window sills of the presbytery passage.

oraz łożę dla sióstr magdalenek. Nowożytnie przekształcenia doby renesansu objęły zwężenie wejścia do wieży. W baroku przekształcono kaplicę Świętokrzyską, wprowadzając półkoliste nisze, okna oraz sklepienie kolebkowe z lunetami. W korpusie przebito obecne wejście na osi nawy oraz założono chór organowy w zachodnim przęśle. Podwyższono także wieżę, nakrywając ją kopulastym hełmem z prześwietem zwieńczonym cebulką. Kruchta o formach neogotyckich przy fasadzie zachodniej pojawiła się około połowy XIX w. Równolegle wykonano nowe obramienia wejść do kruchty północnej i południowej, a także otworów przy Ogrójcu. Jeszcze przed 1860 r. przeprowadzono remont szczytu zachodniego zmieniający jego okonturowanie. Podczas zawieszania nowych dzwonów na wieży rozkuto jeden z otworów okiennych oraz przelicowano część elewacji zachodniej i odsadzkę wraz z gzymsem.

Pomimo wieloetapowych przekształceń kościół zachował swoją średniowieczną, późnogotycką formę. Bardzo interesujący i unikatowy układ tworzą przybudówki przylegające do korpusu po stronie południowej, a związane z Misterium Męki Pańskiej (kaplica Matki Boskiej Bolesnej, Ogrójec, Ciemnica, kaplica Męki Pańskiej). Cenny jest zwłaszcza Ogrójec, którego wnętrze otwierające się poprzez dwie ostrołuczne arkady daje możliwość wglądu wprost z placu przykościelnego.

Summary

Architectural research, which was carried out on the parish church in Szprotawa, enabled the separation of the main phases of the church's transformation. Its origins can be traced back to the second half of the 13th century, when the church was founded and consisted of a rectangular gallery as well as of a three-bay nave. Its western wall along with the portal and oculus are preserved as well as the northern one with a window with tracery and the second portal. At the northern wall in the first half of the 14th century, a tower with a chapel in the basement was erected. Around the middle of the century, the church was enlarged by a belt of three chapels from the south and a vestibule in front of the northern entrance. At that time the tower was also made higher. In the second half of the 14th century the construction of a porch which connected the church with the convent took place. However, the next floors of the tower with blanking appeared around the mid-15th century. Undoubtedly, the implementation of the present one-nave, two-aisled, seven-bay hall structure without a separate gallery with a polygonal passage and a two-level sacristy took place in the years 1474–1488. Probably then, the net vault in the interior was constructed. After 1488, three chapels were erected near the facades, i.e. from the north at the Holy Cross Tower and from the south the Our Lady of Sorrows and Passion of Jesus Chapels. In 1516, Gethsemane, the Solitary Confinement Cell and the Altar of Repose Chapels as well as a lodge for the Madeleine nuns were constructed. Modern transformations of the Renaissance period included the narrowing of the entrance to the tower. In the Baroque, the Świętokrzyska Chapel was transformed by introducing semi-circular niches, windows, and a barrel vault with lunettes. In the body, the present entrance on the axis of the nave was made and an organ gallery was founded in the western bay. The tower was also raised and covered with a dome with a clearance crowned with an "onion" shaped dome. The vestibule of neo-Gothic forms at the western facade appeared around the middle of the 19th century. At the same time, new framing of the entrances to the northern and southern vestibules was made as well as of the openings near Gethsemane. Still before 1860, the western gable was renovated, which changed its contour. When hanging new bells on the tower, one of the window openings was broken and some of the western facade as well as the step along with the cornice got a new face.

Despite the multi-stage transformations, the church has preserved its medieval late-gothic form. Annexes adjacent to the body on the southern side, which are connected with the Mystery of the Passion of the Lord (Our Lady of Sorrows, Gethsemane, Solitary Confinement Cell, Passion of Jesus Chapels) form a very interesting and unique layout. Gethsemane, whose interior opening through two lancet arcades provides an opportunity to view it directly from the church yard, is particularly valuable.

Bibliografia/References

- [1] Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta Klasztoru Magdalenek w Szprotawie, Rep. 120.
- [2] Grünhagen C., *Codex diplomaticus Silesiae, Regesten zur Schlesischen Geschichte*, Bd. 7, Th. 2, J. Max & Comp, Breslau 1875.
- [3] Baier C., *Geschichte der Stadtpfarrkirche zu Sprottau*, Selbstverlag des Verfassers, Sprottau 1905.
- [4] Grünhagen C., Wutke C., *Codex diplomaticus Silesiae, Regesten zur Schlesischen Geschichte*, Bd. 16, J. Max & Comp, Breslau 1892.
- [5] Weise E., *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Gemeinde und Kirche in Sprottau*, L. Wildner, Sprottau 1897.
- [6] *Regesty Śląskie. T. 1: 1343–1348*, (oprac.) K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, W. Korta, B. Turoń, Ossolineum, Wrocław 1975.
- [7] Bochnak W., *Z dziejów Magdalenek od Pokuty w Szprotawie*, Wydawnictwo Archidiecezji Wrocławskiej, Wrocław 1985.
- [8] Baier C., *Geschichte der Stadtpfarrkirche zu Sprottau*, Breslau 1932–1934.
- [9] Jungnitz J., *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, Bd. 3, Th. 1, G.P. Aderholz Buchhandlung, Breslau 1907.
- [10] Matuszkiewicz F., *Historia Szprotawy*, tłum. J. Kuczer, UM w Szprotawie, Szprotawa 2010.
- [11] Matuszkiewicz F., Steller G., *Unsere Sagan-Sprottauer Heimat. Aufsätze zur Geschichte der Städte Sagan, Sprottau und Primkenau und einiger Dörfer des Kresis Sprottau*, Köln–Radenkirchen 1956.
- [12] Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*. Bd. 3: *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Liegnitz*, W.G. von Korn, Breslau 1891.
- [13] Lutsch H., *Bilderwerk Schlesischer Kunstdenkmäler*, Schlesischen Museums der Bilder Künste, Breslau 1903.
- [14] Legendziewicz A., *Gotycka architektura kościoła parafialnego w Dzierżonowie i jej przekształcenia do połowy XVI w.*, [w:] E. Łużyńska (red.), *Dziedzictwo architektoniczne. Rekonstrukcje i badania obiektów zabytkowych*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 2017, 110–124.
- [15] Chmarzyński G., *Sztuka*, [w:] K. Sosnowski, M. Suchocki (red.), *Dolny Śląsk*, Instytut Zachodni, Poznań 1948.
- [16] Tintelnot H., *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens*, Holzner-Verlag, Kitzingen 1951.
- [17] Kutzner M., *Problem tradycjonalizmu w śląskiej architekturze XV i początków XVI w.*, [w:] *Późny gotyk – studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych – materiały z Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Wrocław 1962, PWN, Warszawa 1965, 227–242.
- [18] Hanulanka D., *Sklepienia późnogotyckie na Śląsku*, „Rozprawy Komisji Historii Sztuki”, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1971.
- [19] Kozaczewski T., Kozaczewska-Golasz H., *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 2009.
- [20] Kozaczewska-Golasz H., Golasz-Szołomicka H., *Średniowieczne kościoły halowe na Śląsku. Część 3. Kościoły z XV–połowy XVI w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2013, t. 58, z. 3, 5–66.
- [21] Szczegółka H., Misiołek Z., *Szprotawa i okolice*, Sport i Turystyka, Warszawa 1962.
- [22] Kowalski S., *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, Zielona Góra 2010.
- [23] Kowalski S., *Zabytki Środkowego Nadodrza*, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra 1976.
- [24] Kreglewska-Foksowicz E., *Szprotawa*, [w:] Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki (red.), *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 2, Zielona Góra 1970, 375–396.
- [25] Pilch J., Kowalski S., *Leksykon zabytków architektury Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Arkady, Warszawa 2011.
- [26] Machowski M., Włodarek A., *Szprotawa, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Panny Marii*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2, T. Mroczo i M. Arszczyński (red.), Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995, 225.
- [27] Wawrzyniak P., Augustyniak H., Augustyniak A., *Wyniki prac archeologicznych przeprowadzonych w marcu 2009 r. w kościele farnym pw. Wniebowzięcia NMP w Szprotawie*, [w:] B. Bielinis-Kopec (red.), *Lubuskie Materiały Konserwatorskie 2009*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, Zielona Góra 2009, 132–142.
- [28] Barczyńska K., *Opis badań i prac inwentaryzacyjnych kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP Panny w Szprotawie*, [w:] B. Bielinis-Kopec (red.), *Lubuskie Materiały Konserwatorskie 2010*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, Zielona Góra 2010, 27–32.
- [29] Legendziewicz A., *Wyniki badań architektonicznych kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP w Szprotawie*, [mpis w archiwum parafii pw. Wniebowzięcia NMP w Szprotawie], Wrocław 2016.
- [30] Filar T., *Prace konserwatorsko-restauratorskie przeprowadzone przy XIV-wiecznej płycie nagrobnej poświęconej pamięci Bertolda z Wierzbna eksponowanej na elewacji wieży kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP w Szprotawie*, [w:] B. Bielinis-Kopec (red.), *Lubuskie Materiały Konserwatorskie 2008*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, Zielona Góra, 2008, 15–20.
- [31] Legendziewicz A., Lasota C., *Badania średniowiecznej architektury kościoła minorytów w Brzegu*, [mpis w Centrum Wiedzy i Informacji Naukowo-Technicznej PWR], Wrocław 2005.
- [32] Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Akta miasta Szprotawy, sygn. 867, 1074.

Streszczenie

W artykule zaprezentowano historię powstania kościoła parafialnego w Szprotawie oraz jego przekształcenia od XIII do XX w. We wstępie przedstawiono wzmianki źródłowe oraz dostępną literaturę przedmiotu – w niewielkim zakresie omawiającą ewolucję architektury świątyni. Na podstawie przeprowadzonych badań architektonicznych i analizy detalu wydzielono najważniejsze fazy przekształceń kościoła. Początki budowli osadzone w 2. połowie XIII w., gdy powstała świątynia złożona z prostokątnego chóru oraz trójprzęsłowej nawy. Zapewne w 1. połowie XIV w. przy północnej ścianie wzniesiono wieżę z kaplicą w przyziemiu, a w połowie stulecia korpus rozbudowano od południa o trzy kaplice oraz kruchtę przed wejściem północnym. Druga połowa XIV w. to powstanie ganka łączącego kościół z klasztorem magdalenek. Najwyższą kondygnację wieży z blankowaniem zrealizowano w połowie XV w. Budowę obecnego trójnawowego siedmioprzęsłowego korpusu halowego bez wydzielonego chóru z wielobocznym obejściem i sklepieniami sieciowymi oraz dwupoziomą zakrystią przeprowadzono zapewne w latach 1474–1488. Po tym roku przy elewacji południowej powstały dwie kaplice: Matki Boskiej Bolesnej i Męki Pańskiej, a przy północnej – jedna pw. Świętego Krzyża, a w 1516 r. Ogrójec z Ciemnicą i Karcerem oraz lożą dla sióstr magdalenek. Przekształcenia renesansowe objęły zwężenie wejścia do kaplicy w przyziemiu wieży, a barokowe – nowy wystrój wnętrza kaplicy Świętokrzyskiej, przebiecie obecnego wejścia na osi nawy głównej, budowę chóru organowego oraz nowy helm wieży. W połowie XIX w. zmieniono wystrój szczytu i wprowadzono kruchtę zachodnią.

Słowa kluczowe: Śląsk, architektura, średniowiecze, kościół, Szprotawa

Abstract

The article presents the history of the creation and transformation of the parish church in Szprotawa from 13th until the 20th century. The introduction discusses the source references and the accessible literature – in a small extent discussing the evolution of the temple architecture. Based on architectural studies and details analyses, the most important phases of the church's transformation have been identified. The origins of the building

were erected in the 2nd half of the 13th century, when a temple composed of a rectangular choir and a three-span nave was erected. Probably in the 1st half of the 14th century, a tower with a chapel on the ground floor was built by the northern wall and in the middle of the century, the body was extended from the south by three chapels and a porch in front of the northern entrance. The 2nd half of the 14th century brought the creation of a porch connecting the church with the Madeleine convent. The highest storey of the tower with blanking was built in the middle of the 15th century. The construction of the present three-nave seven-bay hall structure without a separate choir with a polygonal bypass and vaults and a two-tiered sacristy was probably carried out in the years 1474–1488. After this year, two chapels: of Our Lady of Sorrows and the Passion of the Lord were built by the south elevation, and at the northern one – the Holy Cross chapel. And in 1516 the following were built: Gethsemane, Dungeon and Detention, and a lodge for the Madeleine sisters. The Renaissance transformations included narrowing of the entrance to the chapel on the ground floor of the tower, and the Baroque changes – a new interior decoration of the Holy Cross chapel, breaking through for the present entrance on the axis of the main nave, building the organ's choir and the new tower's helmet. In the middle of the 19th century, the decoration of the gable was changed and the western porch was introduced.

Key words: Silesia, architecture, Middle Ages, church, Szprotawa